

«Ἄν ἡ γλῶσσα ἀρκοῦσε, θὰ ἔφτανε μιὰ μέρα γιὰ νὰ ἐκφράσει κανεὶς ὁλόκληρο τὸ Τάο. Ἐπειδὴ δὲν ἀρκεῖ, ὁ ἴδιος χρόνος χρειάζεται γιὰ νὰ ἐξηγήσει κανεὶς τὰ φαινόμενα. Ἀλλὰ τὸ Τάο εἶναι κάτι πέρα ἀπὸ τὰ φαινόμενα. Δὲν μπορεῖ νὰ μεταδοθεῖ οὔτε μὲ λέξεις, οὔτε μὲ τὴ σιωπή».

CHUANG - TZU (c. 300 π.Χ.)

ΟΙ «ΕΡΕΥΝΕΣ» ΩΣ ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΟΥ «TRACTATUS»

Προοίμιο

Μὲ ἐπιφύλαξη γράφω αὐτὲς τὶς σελίδες ὡς εἰσαγωγή στὸ κομμάτι τῶν *Φιλοσοφικῶν Ἐρευνῶν* πού, μεταφρασμένο στὰ ἑλληνικά, δημοσιεύεται σὲ τοῦτο τὸ τεύχος τοῦ *Λευκαλίωνα*. Σκοπός μου δὲν εἶναι, αὐτὰ πού γράφω νὰ ὑποκαταστήσουν τὸ κείμενο, ἀλλὰ νὰ ὁδηγήσουν σ' αὐτό. Θὰ προτιμοῦσα νὰ παρουσιάσω μιὰ σειρὰ ἀπὸ ρωτήματα — στὸ βάθος, αὐτὸ κάνω μὲ ἄλλον τρόπο.

Στὴν προσπάθεια νὰ ἐπισημάνω κάποιες ἀπὸ τὶς προοπτικές, θὰ δοκιμάσω, μὲ διαδοχικὲς «προσεγγίσεις», νὰ σχεδιάσω μιὰ γέφυρα ἀπὸ τὸ *Tractatus* στὶς *Ἐρευνες*: καὶ αὐτό, γιατί ἡ κατανόηση τῶν *Ἐρευνῶν*, ὅπως λέει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Wittgenstein στὸν Πρόλογό του σ' αὐτές, προϋποθέτει τὶς ἀπόψεις πού ὑποστηρίχτηκαν στὸ *Tractatus*. Αὐτὰ πού γράφω ἐδῶ, τὰ θεωρῶ σὰν πλαίσιο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν δύο ἀπὸ τὰ τρία βασικὰ θέματα πού ἐξετάζονται στὶς *Ἐρευνες*.

Στὴν ἐκθεσὶ μου θὰ ἀκολουθήσω τὴν παράμετρο τῆς «φιλοσοφίας τοῦ νοήματος» πού μπορεῖ νὰ ἐξεταστεῖ καὶ αὐτόνομα, ἀνεξάρτητα δηλαδὴ ἀπὸ τὴν κοσμοθεωρία τοῦ W., καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία γιὰ δυὸ φιλοσοφικά ρεύματα: τὸ νεοθετικισμὸ καὶ τὴν ἀναλυτικὴ φιλοσοφία.

Τὸ πρόβλημα τοῦ νοήματος εἶναι τόσο παλαιὸ ὅσο καὶ ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία: οἱ *Ἐρευνες* ὁμῶς ἀρχίζουν μὲ μιὰ παράθεση ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνου καί, παρακάτω, ὁ W. παραπέμπει στὸν Πλάτωνα. Αὐτὴ ἡ ἔνδειξη ὑποδηλώνει τὴ σκοπιὰ τοῦ Wittgenstein. Προπάντων, ἂν τὴ συνδυάσουμε μὲ κείνα πού γράφει ὁ ἴδιος στὸ *Tractatus* σχετικὰ μὲ τὴ σφαῖρα τοῦ «ἀνώτερου» (T 6.54),* καὶ

*Γις παραπομπὲς στὸ *Tractatus* καὶ στὶς *Ἐρευνες* τὶς κάνω βάζοντας ἓνα T καὶ ἀντίστοιχα ἓνα E, μπρὸς ἀπὸ ἓναν ἀριθμὸ. Ἔτσι τὸ T6.54 παραπέμπει στὴν πρόταση 6.54 τοῦ *Tractatus* καὶ E127 στὴν παράγραφο 127 τῶν *Ἐρευνῶν*.

σ' ένα του γράμμα στον Ficker για τὸ σκοπὸ τοῦ *Tractatus*: «Τὸ νόημα τοῦ ἔργου εἶναι ἠθικό· τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ μέρη: τὸ ἓνα, ποὺ παρουσίασα ἐδῶ, καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ποὺ δὲν ἔγραψα. Καὶ τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ τὰ δυὸ εἶναι ἀκριβῶς τὸ δεύτερο. Τὸ βιβλίο μου χαράζει ὄρια στὴ σφαῖρα τοῦ ἠθικοῦ ἀπὸ μέσα, καὶ ἔχω τὴν πεποίθησι πὼς ΜΟΝΟ ἔτσι χαράζονται αὐτὰ τὰ ὄρια»¹.

Αὐτὸ δένει μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ W. χαρακτήρισε τὸν Freud: «Ἡ σοφία εἶναι κάτι ποὺ δὲν θὰ περίμενα νὰ βρῶ στὸν Freud. Ἐξυπνάδα ἀσφαλῶς: ἀλλὰ ὄχι σοφία»². Καὶ τὸ γνῶρισμα τῆς σοφίας εἶναι πὼς ἐνῶ περνᾶ μέσα ἀπὸ τὴ γνώση, τὴν «ὑπερβαίνει»: εἶναι τὸ καταστάλαγμα τῶν ἀόρατων πιά μηνυμάτων ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴ γνώση στὴ διαδικασία τῆς οἰκοδόμησις τοῦ ἀντικειμένου της· καὶ μάλιστα, γιὰ τὸν W., ἡ σοφία ἔχει μιὰ κάποια μυστικιστικὴ ἀπόχρωση — εἶναι σὰν τὴν «σκάλα» τοῦ Schopenhauer ποὺ ἀναφέρεται στὸ T 6.54. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ σοφία εἶναι «ἄλεχτη», δὲν μπορεῖ νὰ κλειστεῖ μέσα σὲ φραστικὰ σχήματα.

Μιὰν ἐνδειξη τῆς στάσης τοῦ Wittgenstein — πάντοτε πλάγια — μᾶς τὴ δίνει τὸ ὕφος του. Τὸ *Tractatus* ἀποτελεῖται ἀπὸ λακωνικοὺς καὶ ἀπρόσωπους ἀφορισμοὺς ποὺ εἶναι φορτισμένοι σὰν τὶς φράσεις σὲ κάποιο ἱερὸ κείμενο· τὸ νεανικό του ἔργο εἶναι συμπαγὲς καὶ «κλειστὸ» — στὴν ἀτομιστικὴ ἀντίληψη, ποὺ ὑποστηρίζει, ἀντιστοιχεῖ ἡ σκέτη πρότασις ποὺ ξεχωρίζει «χάρις στὴν τεχνικὴ τῆς στίξης καὶ στὴν ὀριστικότητά τῆς ἀποφαντικῆς ἐνέργειας»³. Ἀντίθετα, στὶς *Ἐρευνες*, «τὸ βᾶρος τῆς μετάδοσης τὸ σηκώνει. . . ἡ σύνθετη σύνθεσις πολλῶν περιόδων»³· στὴ χρῆσι τῆς ἀναλογίας ἀντιστοιχεῖ, τώρα πιά, τὸ προβληματικό, συχνὰ ὑποθετικό, ὕφος, ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴν ἀδιάκοπη παλινδρόμησις· ἔτσι, ἡ πορεία τῶν *Ἐρευνῶν* δὲν εἶναι τέλειος κύκλος ὅπως στὸ *Tractatus*, ἀλλὰ, θὰ λέγαμε, μιὰ ἐλικοειδῆ γραμμὴ. Ἡ ἐντονα διαλογικὴ τάσι ὀδηγεῖ στὴν χαρακτηριστικὴ ἐρώτησι: «Τί ἐννοεῖς ὅταν λὲς ὅτι. . .;».

Τὴν ἴδια πορεία παρατηροῦμε καὶ στοὺς τίτλους τῶν ἔργων τοῦ W.: ἀπὸ τὴν τυπικὴ Πραγματεία (1921), ὁ W. περνᾶ διαδοχικά, σὲ ἀπλὲς Παρατηρήσεις (1930) καί, τελικά, σὲ *Ἐρευνες* (1953).

Ὡστόσο, μ' ὅλη τὴ φαινομενικὰ ριζικὴ ἀντίθεσή τους, τὸ *Tractatus* καὶ οἱ *Ἐρευνες* ἔχουν πολλὰ κοινά: ἀσφαλῶς ἔχουν κοινὴ τὴ δυσκολία καὶ τὴν ἐναλλαγὴ φωτὸς καὶ σκοταδιοῦ. Ἔτσι, στὸ ἐπίπεδο τῆς δυσκολίας, ἂν τὸ *Tractatus* μοιάζει μὲ στρατιωτικὸ ἐγχειρίδιο καὶ οἱ προτάσεις του μὲ ὀδηγίες γιὰ τὴν κατάληψη μιᾶς — ἴσως ἀνύπαρχτης — πολιτείας, οἱ *Ἐρευνες* δίνουν

1. Ὅλες οἱ ἀριθμημένες παραπομπὲς εἶναι βιβλιογραφικὲς καὶ βρίσκονται συγκεντρωμένες στὸ τέλος τούτου τοῦ ἄρθρου.

τὴν ἐντύπωση καραβιοῦ χωρὶς καθορισμένο δρομολόγιο: ὁ σωστὸς τρόπος γιὰ τὴ χρήση τους μοιάζει νὰ εἶναι ἡ ἐπιλογή καὶ μονογραφικὴ ἀνάπτυξη ἐπιμέρους θεμάτων· οἱ *Ἐρευνητές* λειτουργοῦν ὡς «ἀποθήκη» ἐρεθισμῶν. Ἐνα τέτοιο ὕφος ἔχει βέβαια τοὺς κινδύνους του· καὶ ὁ πρῶτος εἶναι ἡ σύγχυση καί, πιθανό, ἡ «τυραννία ποὺ ὑποτάσσει τὸν κόσμον στὰ ἀτομικά μας προβλήματα»⁴.

Στὰ ἐπόμενα, θὰ προσπαθήσουμε νὰ δείξουμε τὸν θεματικὸ διάλογο καὶ τὴν ταυτότητα τῆς σκοπιᾶς ποὺ χαρακτηρίζει τὰ δυὸ ἔργα.

1. Τὸ *Tractatus*

1.1 Στόχος, πρόβλημα, μέθοδος καὶ ἀποτέλεσμα τῆς φιλοσοφίας

Τὰ τέσσερα εἶναι στενὰ συνδεμένα. Ὁ στόχος, ἡ ἀμεσότερος σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας, εἶναι γιὰ τὸν W. ἡ διασάφηση τῆς σκέψης· μιὰ τέλεια διασάφηση ποὺ στὸ τέλος μιᾶς μεθοδικῆς διαδικασίας θὰ διαδεχτεῖ τὴν ἀρχικὴ «σύγχυση», αὐτὴν ποὺ δημιουργεῖ τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα (T 4.112). Ἀ.χ. τὸ πρόβλημα ποὺ θέτει ἡ ἀλήθεια τῆς πρότασης «ὁ τετράγωνος κύκλος δὲν ὑπάρχει» ἢ «ὁ ἵπποκένταυρος δὲν ὑπάρχει». Μερικοὶ ὑποστηρίζουν (ὅπως λ.χ. ὁ Meinong)⁵ πὼς γιὰ νὰ μπορῶ νὰ μιλῶ γιὰ τὸν ἵπποκένταυρο, αὐτὸς θὰ πρέπει κατὰ κάποιον τρόπο νὰ ὑπάρχει· ἔτσι, ἐνῶ ἡ πρόταση μᾶς λέει πὼς ὁ ἵπποκένταυρος δὲν ὑπάρχει — καὶ τὸ δεχόμεστε, ἀφοῦ τὴ θεωροῦμε ἀληθινὴ — ἐμεῖς, ἀφοῦ τὴν καταλαβαίνουμε, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ δεχτοῦμε πὼς κάτι ἀντιστοιχεῖ στὸ ὑποκείμενό της, καὶ ἄρα πὼς ὁ ἵπποκένταυρος ὑπάρχει, ἅς εἶναι καὶ σὲ ἄλλο ἐπίπεδο ὑπαρξης. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ μιὰ ὁποιαδήποτε πρόταση p · ἂν αὐτὴ εἶναι ἀληθὴς τότε καὶ μόνο ὅταν ὑπάρχει ἓνα ἀντίστοιχο γεγονός $\bar{p}$ ποὺ τὴν ἐπαληθεύει, τότε δημιουργεῖται πρόβλημα μόνις δοκιμάσουμε νὰ δοῦμε πὼς διαψεύδεται. Ἡ p εἶναι ψευδὴς ὅταν τὸ γεγονός $\bar{p}$ δὲν ὑπάρχει· ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸ ποῦμε αὐτό, ὀνομάσαμε τὸ γεγονός, τὸ εἶπαμε $\bar{p}$, τοῦ ἀποδώσαμε ὑπαρξη γιὰ νὰ ποῦμε πὼς δὲν ὑπάρχει. Γράφει ὁ Wittgenstein: «Πὼς νὰ κρεμάσω ἓναν ἀνύπαρχτο κλέφτη;»⁶

Ἄπο ποῦ πηγάζει αὐτὴ ἡ σύγχυση; Ὁ W. ἀπαντᾷ: «Ἄπο τὴν ἴδια τὴ γλώσσα» — αὐτὴ κρύβει τὸ οὐσιαστικὸ, τὴ λογικὴ μορφή κάτω ἀπὸ τὴν γραμματικὴ μορφή· αὐτὴ, ἡ τελευταία, μεταμφιέζει τὴν πρώτη, γιὰτὶ «ἡ κοινὴ γλώσσα κρύβει τὴ δομὴ τῆς πρότασης: σ' αὐτὴν οἱ σχέσεις μοιάζουνε μὲ κατηγορήματα, τὰ κατηγορήματα μὲ ὀνόματα, κτλ.»⁷ Ἀ.χ. ἡ γραμματικὴ ἀνάλυση τῆς πρότασης «ὁ τετράγωνος κύκλος δὲν ὑπάρχει» μᾶς λέει πὼς ἡ ἔκφραση «ὁ τετράγωνος κύκλος» εἶναι ὑποκείμενο, καὶ αὐτὸ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση πὼς σ' αὐτὸ πρέπει ν' ἀντιστοιχεῖ ἓνα ὄν, ὅπως συμβαίνει μὲ τίς λέξεις «καρέκλα», «γῆ», κτλ. Ἄν ὅμως στὴν πρότασή μας ἐφαρμόσουμε τὴ λογικὴ ἀνάλυση τοῦ Russell, ἡ ἔκφραση αὐτὴ ἐξαφανίζεται καὶ ἡ λογικὴ

δομή φανερώνεται από τὰ ἴδια τὰ σύμβολα καὶ τὶς σχέσεις τους πάνω στὸ χαρτί — φτάνει ν' ἀναγνωρίσει κανεὶς τὰ σημεῖα.

Ἔτσι ἡ σωστὴ μέθοδος γιὰ τὴν ἔρευνα εἶναι ἡ λογικὴ ἀνάλυση τῶν προτάσεων τῆς γλώσσας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιαδήποτε ψυχολογιστικὴ ἀναφορά — εἶναι μιὰ λογικὴ μελέτη τῶν ἀναγκαίων προϋποθέσεων τοῦ ἐννόητου λόγου, ὅχι γνωσιολογικὴ ὅπως ἡ ἔρευνα, λ.χ., τοῦ Kant. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς θὰ εἶναι ἡ ὁροθέτηση τοῦ νοητοῦ, δηλαδή ἡ χάραξη τῶν ὁρίων τῆς γλώσσας πέρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει νόημα.*

Ἄλλὰ γιὰ ποιὰ γλώσσα μιλάει ὁ Wittgenstein; Μήπως θὰ ἀναλύσει ἓνα λογισμό (Kalkül) — ἓνα συμβολικὸ σύστημα, ποὺ ἔχει καρτεσιανὴ «ἀμεσότητα» καὶ «διαύγεια»⁸ — σὰν τοὺς λογισμοὺς ποὺ κατασκευάζει ὁ Russell στὰ *Principia Mathematica* γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὰ μαθηματικὰ πάνω στὴ λογικὴ; Ὁ Wittgenstein λέει ρητὰ:

«Στὴν πραγματικότητα ὅλες οἱ προτάσεις τῆς κοινῆς γλώσσας μας, ἔτσι ὅπως εἶναι, βρίσκονται βαλμένες σὲ τέλεια λογικὴ τάξη» (T 5.5563).

Ἡ λογικὴ τῆς κοινῆς γλώσσας, ἔτσι ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε ἱστορικά, εἶναι ἐποπτικὰ φανερὴ καὶ ἡ ἀλήθεια γίνεται πιά ζήτημα «ὑπολογισμοῦ». Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάλυσης τῆς κοινῆς γλώσσας θὰ μᾶς δώσει τὴ γενικὴ συνθήκη, τὴν προϋπόθεση γιὰ τὸ γεγονὸς πὼς μὲ τὴ γλώσσα μποροῦμε νὰ ἐκφράσουμε ἐμπειρικὲς ἀλήθειες (ὅπως, λ.χ., τὶς προτάσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν). Αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα μποροῦμε καὶ νὰ τὸ διατυπώσουμε ἔτσι: «Τὸ νόημα τῆς πρότασης εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν ἀλήθειά της».

Πουθενὰ ὁ W. δὲ μᾶς δείχνει τὰ στάδια τῆς ἐρευνᾶς του ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ μοιάζει μὲ ἔρευνα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἀφοῦ, ὅπως καὶ κείνη, μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς ὑπόθεσης φέρνει στὸ φῶς κρυμμένους μηχανισμοὺς ποὺ ἐξηγοῦν τὰ φαινόμενα (τῆς γλώσσας). Οὔτε μᾶς δίνει παραδείγματα. Ἀντίθετα, παρουσιάζει μιὰ σειρά ἀπὸ ἀριθμημένες προτάσεις ποὺ ὑποβάλλουν τὴν ἰδέα τῆς μουσικῆς σύνθεσης⁹.

Ἄν στὸ *Tractatus* δὲν ὑπάρχει ἓνας πυρήνας¹⁰ ἀλλὰ τὸ ἀποτελοῦν διάφορα θέματα, ὅστοςο ὑπάρχει μιὰ κεντρικὴ θεωρία ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε «θεωρία τοῦ νοήματος» (theory of meaning). Γιὰ τὴν ἀρχικὴ προσέγγιση αὐτῆς τῆς θεωρίας θὰ παρουσιάσω μιὰν ἐκθεση ποὺ θὰ ἀποδώσω σ' ἓναν φανταστικὸ φιλόσοφο Φ.

*Ἐδῶ γίνεται τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα ποὺ χαρακτηρίζει τὴν μέθοδο τοῦ W. καὶ ἀποτελεῖ μιὰ ἀπ' τὶς ἀφετηρίες γιὰ τὴ «φιλοσοφία τῆς γλώσσας». Ὡς ἐδῶ ὁ Moore καὶ ὁ Russell ἀνάλυσαν τὴ γλώσσα γιὰ νὰ βροῦν τὰ ὅρια τῆς σκέψης.

Ὁ W. ταυτίζει τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρευνας (τὴ σκέψη) μὲ τὸ μέσο της (τὴ γλώσσα) καὶ μ' αὐτὸ ἀποκλείει τὴν δυνατότητα ἀναδρομῆς σὲ παραδοσιακοῦ τύπου ψυχολογιστικὴ ἔρευνα (T4.144, T4.1121).

1.2 'Η θεωρία T

'Ο Φ λέει:

α. Το σύνολο τῶν ἀληθῶν προτάσεων περιγράφει τὴν πραγματικότητα. Νὰ σκέφτεσαι ἓνα γεγονός σημαίνει νὰ σχηματίζεις μιὰν εἰκόνα του — μήπως δὲ λέμε πῶς τὸ σύνολο τῶν ἀληθῶν σκέψεων δίνει μιὰν εἰκόνα τοῦ κόσμου; 'Απ' αὐτὸ συμπεραίνω πῶς τὸ λογικὸ περιεχόμενο τῆς σκέψης, ἐκεῖνο δηλαδή πὺ μὲνει ὅταν ἀφαιρέσω τὶς ψυχολογικὲς προσμίξεις καὶ ὅλα τὰ ἄλλα μὴ λογικὰ στοιχεῖα, — εἶναι ἡ εἰκόνα.

β. Γιὰ νὰ λύσω τὸ πρόβλημα τοῦ νοήματος (καὶ τῆς ἀλήθειας) τῆς πρότασης, ξεκινῶ ἀπὸ τὴν ἰδέα πῶς τὸ νόημα εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν ἀλήθεια· τὸ ἀντίθετο θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἀναγωγή στὸ ἄπειρο καὶ ἔτσι τὸ νόημα δὲ θὰ ἦταν ποτὲ σαφές καὶ καθορισμένο. Πράγματι, ἂν τὸ νόημα τῆς p ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν ἀλήθειά της καὶ ἡ ἀλήθεια διαπιστωνόταν ἀπὸ τὴν ἀντιπαραβολὴ τῆς p μὲ κάποιον γεγονόσ (λ.χ. τὸ $\bar{p}$) πὺ τὴν ἐπαληθεύει, τότε τὸ νόημα τῶν προτάσεων πὺ περιγράφουν αὐτὴ τὴν ἀντιπαραβολὴ θὰ ἐξαρτιόταν, κι αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του, ἀπὸ ἄλλες ἀντιπαραβολές, κι αὐτὲς ἀπὸ ἄλλες, καὶ πάει λέγοντας. 'Εγὼ ὅμως πιστεύω πῶς οἱ προτάσεις τῆς ἐπιστήμης, καὶ πολλὲς προτάσεις στὴν καθημερινὴ ζωὴ, ἔχουν νόημα καὶ τὶς καταλαβαίνουμε ἀμέσως χωρὶς νὰ μπλέξουμε σ' αὐτὸν τὸν πολύπλοκο μηχανισμό. "Όταν λ.χ. λέω «ἔξω βρέχει» δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ πᾶς στὸ παράθυρο γιὰ νὰ διαπιστώσεις ἂν λέω τὴν ἀλήθεια — καὶ ἴσως οὔτε καὶ σὲ ἐνδιαφέρει ἂν ἡ πρότασή μου εἶναι ἀληθὴς — ὅμως τὴν καταλαβαίνεις ἀμέσως.

Σ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴ πὺ συνδυάζει (α) τὸν ἀντιμονιστικὸ «ἀτομισμὸ» — ἡ πρόταση εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀληθινή, ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἄλλες προτάσεις· ἔχουμε, ἓνα εἶδος, θὰ λέγαμε, «ἀποκέντρωσης» τῆς ἀλήθειας — καὶ (β) τὴν ἀντίληψη τῆς ἀλήθειας σὰν ἀντιστοιχίας, προτείνω, συνεχίζει ὁ Φ, τὴν ἀκόλουθη θεωρία τοῦ νοήματος (*ΘΕΩΡΙΑ T*):

γ. "Όλες οἱ προτάσεις παράγονται ἀπὸ ἀπλούστατες προτάσεις πὺ δὲν ἀναλύονται παραπέρα: αὐτὲς θὰ τὶς ὀνομάσω *στοιχειώδεις* ἢ *ἀτομικὲς προτάσεις*. Οἱ ὑπόλοιπες, οἱ ὄχι ἀπλές, προκύπτουν ὅλες τους ἀπὸ συνδυασμοὺς ἀπλῶν προτάσεων: γι' αὐτὸ καὶ θὰ τὶς ὀνομάσω *σύνθετες* ἢ *μοριακὲς προτάσεις*. Οἱ μοριακὲς προτάσεις εἶναι *συναρτήσεις ἀλήθειας* τῶν ἀτομικῶν προτάσεων: δηλαδή, ἡ ἀλήθεια τῆς σύνθετης πρότασης προσδιορίζεται ἔμμεσα ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τῶν ἀτομικῶν προτάσεων στὶς ὁποῖες ἀναλύεται, φτάνει νὰ ξέρω τὴ λογικὴ μορφή τῆς σύνθεσῆς τους. 'Ο προσδιορισμὸς τῆς ἀλήθειας ἀνάγεται τότε σὲ ἀπλὸ ὑπολογισμό μὲ ἀτομικὲς προτάσεις.

δ. 'Η ἀτομικὴ πρόταση πὺ εἶναι τὸ «ἄτομο» τοῦ νοήματος (ἀφοῦ, ἂν ἀναλυθεῖ παραπέρα, παύει νὰ ἔχει νόημα γιὰτὶ δὲν εἶναι πιά πρόταση) εἶναι,

θα ἔλεγα, τὸ ὑλικὸ σῶμα τῆς σκέψης. Ὡστόσο πρέπει νὰ ἐκφράζει τὸ λογικὸ περιεχόμενον τῆς σκέψης καὶ ἄρα — καθὼς εἶπα πιὸ πάνω — θὰ εἶναι μιὰ εἰκόνα. Ἀλλὰ τί ἀπεικονίζει; Ἡ ἀπάντηση εἶναι: αὐτὸ ποὺ περιγράφει. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια: ἡ ἀτομικὴ πρόταση παρουσιάζει μιὰ κατάσταση πραγμάτων (γενικὰ λέει: «Τὰ πράγματα ἔχουν ἔτσι.») Ἡ κατάσταση πραγμάτων μπορεῖ νὰ ὑπάρχει — τότε τὴν λέω «γεγονὸς» — μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ μὴν ὑπάρχει. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ πρόταση εἶναι ἀληθοῦς καὶ ὄχι μόνο παρουσιάζει μιὰ κατάσταση ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναπαρασταίνει· στὴ δεύτερη περίπτωση, ἡ πρόταση εἶναι ψευδὴς καὶ δὲν ἀναπαρασταίνει τίποτε ἀλλὰ μονάχα παρουσιάζει μιὰ δυνατὴ κατάσταση πραγμάτων. Καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις ἡ πρόταση ἔχει νόημα: καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ δυνατότητα τῆς κατάστασης πραγμάτων ποὺ παρουσιάζει.

ε. Μένει λοιπὸν νὰ ἐξηγήσω πῶς μπορεῖ μιὰ ἀτομικὴ πρόταση νὰ παρουσιάζει μιὰ κατάσταση πραγμάτων. Αὐτὸ ὅμως εἶναι δυνατό γιὰτὶ ἡ πρόταση ἔχει μιὰ προβολικὴ σχέση μὲ τὸν κόσμον. Τὰ στοιχεῖα τῆς — κάθε ἀτομικὴ πρόταση μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ κατὰ ἓναν καὶ μόνον τρόπο σὲ «ἀπλά» συστατικὰ μέρη — ἀντιστοιχοῦν στὰ ἀπλά στοιχεῖα τῆς κατάστασης πραγμάτων ποὺ αὐτὴ παρουσιάζει. Εἶναι σὰν κεραῖες ποὺ ἀπλώνονται ἀπὸ τὴν πρόταση καὶ ἀγγίζουν τὰ ἀντικείμενα (ἔτσι ὀνομάζω τὰ ἀπλά τῆς κατάστασης πραγμάτων). Μ' ἄλλα λόγια ἡ ἀτομικὴ πρόταση καὶ ἡ κατάσταση πραγμάτων ἀναλύονται ὀριστικὰ καὶ μονοσήμαντα ἢ καθεμιὰ σὲ «ἀπλά» συστατικὰ μέρη· καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ὑπάρχει ἀντιστοιχία ἓνα πρὸς ἓνα. Αὐτὸ τὸ λέμε καὶ ἔτσι: τὰ ἀπλά τῆς πρότασης ὀνομάζονται ἀντικείμενα, εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν ἀντικειμένων· τὰ ἀντικείμενα εἶναι οἱ σημασίαι τῶν ὀνομάτων. Ἐτσι, ἡ πρόταση ἐμφανίζεται σὰ «σύμπλεξη ἀπὸ ὀνόματα» ποὺ ἔχουν σημασία μονάχα στὸ συναπαρτισμὸ τῆς πρότασης, ὄχι ἀπὸ μόνον τους. Αὐτὸς ὁ συναπαρτισμὸς τῆς πρότασης εἶναι ὁ τρόπος συσχετισμοῦ τῶν στοιχείων τῆς πρότασης, ἡ λογικὴ δομὴ τῆς. Καὶ σ' αὐτὴ τῇ δομῇ ἀντιστοιχεῖ μιὰ δομὴ τῆς κατάστασης πραγμάτων, καὶ μάλιστα, οἱ δυὸ δομὲς ταυτίζονται χάρις στὸν, βασικὰ ἰσομορφικὸ, χαρακτήρα τῆς σχέσης ὄνομα-φορέας τοῦ ὀνόματος (= ἀντικείμενο). Παναπεῖ: στὴ διάρθρωση τῆς πρότασης ἀντιστοιχεῖ, ἰσομορφικὰ, ἡ διάρθρωση τῶν ἀντικειμένων στὴν κατάσταση πραγμάτων — μιὰ τέτοια διάρθρωση, τὴν ἐγγυῶνται οἱ μορφές τῶν ἀντικειμένων, δηλαδὴ οἱ δυνατότητές τους νὰ συνδυάζονται μὲ τὸν ἓνα τρόπο καὶ ὄχι μὲ τὸν ἄλλο.

Αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ποῦμε καὶ λογικὴ κατηγορία τῶν ἀντικειμένων — κάτι ἀντίστοιχο μὲ τὴν γραμματικὴ ταξινόμηση σὲ κατηγορίες. Λ.χ. σ' ἓναν τυπικὸ λογισμό θὰ μπορούσαμε νὰ χωρίσουμε τὰ «ὄντα» σὲ κατηγορίες: ἐπιμέρους (x, y, z), σχέσεις ($R, S, \dots$), ποσοδείχτες ($(x) =$ «γιὰ κάθε x ») κτλ. Στὸν προτασιακὸ τύπο « $(x) Ryx$ » τὰ x καὶ y ἔχουν τὴν ἴδια «λογικὴ μορφή», ἐνῶ τὰ R καὶ x ἔχουν διαφορετικὲς μορφές. Αὐτὸ τὸ διαπιστώνει κανεὶς ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς ἀντικατάστασης ποὺ ἐπιτρέπουν τὸν προτασιακὸ τύ-

πο Rzz αλλά όχι τον (R) RR ή (R) Ry. 'Η έννοια είναι περίπου εκείνη του «ρόλου» που παίζουν τα διάφορα σύμβολα.

"Ωστε το θεμέλιο της λογικής σχέσης ανάμεσα στη γλώσσα και την πραγματικότητα είναι ή δομική τους ισομορφία που έχει για φορέα της την αντιστοιχία των ονομάτων με τους φορείς τους· κι αυτή ή αντιστοιχία ένα προς ένα είναι μιὰ απλή υποκατάσταση: στην εικόνα, τὸ σημεῖο παίρνει τὴ θέση τοῦ αντικείμενου, τὸ αντιπροσωπεύει (ὅπως λ.χ. τὸ σημεῖο «5» υποκαθιστᾷ τὸ αντικείμενο που συμβολίζω ἔτσι: ||||). Λέμε ἰσοδύναμα: τὸ ὄνομα ὑποσημαίνει τὸ αντικείμενο.

στ. "Αν τὸ νόημα τῆς ἀτομικῆς πρότασης εἶναι ἡ δυνατότητα που παρουσιάζει — και ὄχι ἓνα γεγονός ἢ μιὰ κατάσταση πραγμάτων — κάτι τέτοιο συμβαίνει και με τὴν σύνθετη πρόταση. 'Η ἀτομικὴ πρόταση παρουσιάζει τὴ δυνατότητα, τὰ αντικείμενα, που αντιστοιχοῦν στὰ ὀνόματα που τὴν ἀπαρτίζουν, νὰ συμπλέκονται ἔτσι ὅπως αὐτὴ λέει· μᾶς λέει, δηλαδή, ποιὲς καταστάσεις μποροῦν νὰ τὴν ἐπαληθεύσουν και ὄχι ποιὰ κατάσταση ὑπάρχει. "Η καλύτερα: ἐκφράζει τὶς συνθῆκες γιὰ τὴν ἀλήθεια τῆς (T 4.431). Τὸ ἴδιο κάνει και ἡ σύνθετη πρόταση, ἄλλα ἔμμεσα: και αὐτὴ ἐκφράζει τὶς συνθῆκες γιὰ τὴν ἀλήθειά τῆς μέσα ἀπὸ τὶς στοιχειώδεις προτάσεις που τὴ συνιστοῦν.

Αὐτὲς οἱ παράγραφοι α - στ ἀποτελοῦν τὴ θεωρία T που περιγράφει τὶς σχέσεις ανάμεσα στη γλώσσα και τὴν πραγματικότητα. Αὐτὴ ἡ θεωρία T ἔχει βέβαια σημαντικὰ ἐπακόλουθα. 'Αλλά πρὶν δοῦμε τὰ ἐπακόλουθα αὐτὰ ἄς διακόψουμε τὴν πυκνὴ ἐκθεση τοῦ Φ κι ἄς ρωτήσουμε: Τί σημαίνει αὐτὴ ὅλη ἡ ἱστορία; Πῶς λέξεις ὅπως «γεγονός», «πρόταση», «κατάσταση πραγμάτων», «ὄνομα», κτλ. — που στὴν τρέχουσα χρῆση τῆς γλώσσας εἶναι κάπως ἀπροσδιόριστοι — φτιάχνουν, βαλμένες στὴ σειρά με τὸν τρόπο τοῦ Φ, ἓνα εἶδος ἀφήγησης (ἐντονα μεταφορικῆς) που, καθὼς ἰσχυρίζεται ὁ Φ, λύνει, και μάλιστα ὀριστικά¹¹, τὰ προβλήματα τοῦ νοήματος, τῆς ἀλήθειας και ἄλλα σχετικὰ; 'Αρχικά, εἶναι σκόπιμο νὰ ἐρμηνέψουμε τὴν θεωρία T ὡς σύστημα ὀρισμῶν τῶν συσχετισμένων ὄρων «πρόταση», «γεγονός», κτλ.: οἱ ὀρισμοὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι ἐκδηλοὶ (ὅπως λ.χ. εἶναι ὁ ὀρισμός: «πρόταση» ὀνομάζεται τὸ και τὸ) ἀλλὰ ἡ κατανόησή τους ἀπαιτεῖ ἀναδρομὲς και παλινδρομήσεις ἀπὸ τὴ μιὰ πρόταση στὴν ἄλλη· μ' ἄλλα λόγια, εἶναι ὀρισμοὶ που ὀλοκληρῶνται σταδιακὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πορείας. Γι' αὐτὸ και παρακάτω θὰ δοκιμάσουμε νὰ ἐπεξηγήσουμε ἓναν-ἓναν τοὺς κυριότερους ὄρους τῆς «θεωρίας T».

1.3 Οἱ ὄροι «γεγονός», «πρόταση», κτλ.

1.3.1 Γεγονός, κατάσταση πραγμάτων

Καταλαβαίνουμε τί εἶναι ἓνα ἱστορικὸ γεγονός· λ.χ. «'Η Γαλλικὴ 'Επανά-

σταση έγινε το 1789». Αυτό έχει χαρακτήρα χωροδιάστατο και χρονικό και, γραμματικά, το εκφράζουμε με μια καταφατική κρίση για την εξωτερική πραγματικότητα. Βασικό γνώρισμα του όρου «γεγονός» είναι πώς υποβάλλει έντονα την ιδέα της αντικειμενικότητας και δε συνάγεται από τους νόμους της λογικής. Το ιστορικό γεγονός είναι ανεπανάληπτο¹².

Μπορούμε όμως στην κλάση των γεγονότων να περιλάβουμε και συμβάντα που επαναλαμβάνονται ή που είναι δυνατή ή επανάληψή τους. Τέτοια περιπου είναι τα «γεγονότα» των φυσικών επιστημών ή της μαθηματικής θεωρίας των πιθανοτήτων. Λόγου χάρη: «ή βαρύτητα είναι αντίστροφη προς το τετράγωνο της απόστασης» αναφέρεται σ' ένα γεγονός της αστρονομίας: ή «αν συμβεί το Α τότε συμβαίνει το Β» είναι γεγονός της θεωρίας των πιθανοτήτων και έχει πιθανότητα, λ.χ., 30 στα εκατό· ή ακόμα: « $2 + 2 = 4$ » είναι γεγονός της αριθμητικής.

Γράφει ο Russell: «όταν μιλώ για γεγονός. . . έννοώ εκείνο το είδος πράγμα που κάνει μια πρόταση αληθή ή ψευδή. . . Η πλήρης έκφρασή του πάντα απαιτεί μια πρόταση. . .»¹³. Το επόμενο βήμα είναι και το σημαντικότερο: ο Russell, όπως και ο W., δέχεται πώς ή πραγματικότητα, στο σύνολό της, αποτελείται από γεγονότα — κομματιάζεται σ' αυτά, σ' αυτά να ήταν ένα μωσαϊκό.

Ός εδώ όμως δεν έχουμε ακόμη ορίσει τί είναι ένα γεγονός· εξηγήσαμε την έννοια με μερικά παραδείγματα και μπορούμε να προχωρήσουμε στη διασαφήση της απαντώντας στα ακόλουθα τέσσερα ρωτήματα:

1. Πόσων ειδών είναι τα γεγονότα και ποιές σχέσεις έχουν μεταξύ τους;
2. Μπορώ να κατονομάσω ένα γεγονός;
3. Μπορώ να περιγράψω ένα γεγονός;
4. Είναι αναγκαία τα γεγονότα για την περιγραφή του κόσμου;

Στο πρώτο ρώτημα ο Wittgenstein απαντά με τον ακόλουθο τρόπο: το γεγονός, δηλαδή εκείνο που συμβαίνει, είναι ή ύπαρξη της κατάστασης πραγμάτων (Sachverhalt). Ο όρος στα γερμανικά σημαίνει «κατάσταση» και ή έτυμολογία του υποβάλλει την ιδέα του «κρατήματος των πραγμάτων»¹⁴. Θα τον θεωρήσουμε ισοδύναμο με την έννοια του «ατομικού» γεγονότος και όχι με την «δυνατότητα» γεγονότος¹⁵. Μ' αυτό δεν θέλουμε να πούμε πώς υπάρχουν και μη-ατομικά γεγονότα. Τον κόσμο τον συνθέτουν, κατά τον W., τα θετικά, όπως θα λέγαμε, γεγονότα — δηλαδή υπάρχουσες επιμέρους καταστάσεις πραγμάτων. Οί καταστάσεις πραγμάτων που δεν υπάρχουν δεν έχουν ανεξάρτητη υπόσταση: ή μη-ύπαρξη μιās κατάστασης πραγμάτων σημαίνει την ύπαρξη άλλης ή άλλων καταστάσεων πραγμάτων. Το να θέσουμε μιā κατάσταση πραγμάτων αποκλείει αυτόματα κάθε άλλη θετική

κατάσταση πραγμάτων· ταυτόχρονα συνεπάγεται συνδυασμούς καταστάσεων πραγμάτων. Μὲ γεωμετρικὴ μεταφορά: ἂν τὴν κατάσταση πραγμάτων τὴν φανταστοῦμε σὰν σημεῖο σ' ἓνα χῶρο (ἄς τὸν ποῦμε «λογικὸ χῶρο») τότε ἀποκλείεται στὴν ἴδια θέση νὰ βρίσκονται δυὸ σημεῖα. Λέμε: οἱ καταστάσεις πραγμάτων εἶναι ἀνεξάρτητες.

Αὐτὴ ἢ ἀνάλυση τοῦ γεγονότος ἀποτελεῖ τὴ λεγόμενη ἀρχὴ τοῦ «λογικοῦ ἀτομισμού»· σύμφωνα μ' αὐτήν, ὅσο πολὺπλοκος καὶ ἂν εἶναι ὁ κόσμος, πάντοτε ἀναλύεται, καὶ μάλιστα μονότροπα, σὲ καταστάσεις πραγμάτων (T 4.2211).

Στὸ ρῶτημα ἂν μποροῦμε νὰ κατονομάσουμε ἓνα γεγονὸς ὁ W. ἀπαντᾷ ἀρνητικᾶ (T 3.144)· αὐτὴ εἶναι ἡ βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ «ἀντικείμενο» καὶ στὸ «γεγονός»· τὸ πρῶτο τὸ ὀνομάζουμε, τὸ δεύτερο δὲν ὀνομάζεται, λέγεται. Ἔτσι λ.χ. ἂν στὴν ἀληθὴ πρόταση p ἀντιστοιχεῖ τὸ γεγονὸς ποῦ σημειῶνω $\bar{p}$, τὸ σημεῖο « $\bar{p}$ » δὲν εἶναι ὄνομα ἀλλὰ ἀπλὴ συντομογραφία. (Παρακάτω θὰ φανεῖ ὁ λόγος γιὰ τὸ περιεργό αὐτὸ ἐπακόλουθο.)

Στὸ ρῶτημα ἂν μποροῦμε νὰ περιγράψουμε ἓνα γεγονὸς, ἢ ἀπάντηση τοῦ W. εἶναι: «Ἡ πρόταση εἶναι ἡ περιγραφή μιᾶς κατάστασης πραγμάτων» (T 4.023). Λοιπὸν, γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε πῶς ἡ πρόταση περιγράφει ἓνα θετικὸ γεγονὸς (μιὰ κατάσταση πραγμάτων), εἶναι ἀνάγκη νὰ καταλάβουμε τί εἶναι μιὰ πρόταση (ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ *Tractatus*).

Πρὶν ὅμως προχωρήσουμε σ' αὐτό, πρέπει νὰ δοθεῖ μιὰ ἀπάντηση στὸ τέταρτο — καὶ ἐπίμαχο — ρῶτημα: ὑπάρχει στὸ *Tractatus* μιὰ ὄντολογία τοῦ γεγονότος; Εἶναι αὐτὴ ἀπαραίτητη γιὰ τὴν θεωρία τοῦ *Tractatus*;

Ὁ W. χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη «γεγονός» γιὰ νὰ διατυπώσῃ τὴ θεωρία τοῦ νοήματος: καὶ ἡ πορεία ποῦ ἀκολουθεῖ εἶναι, ἀπὸ τὶς συνθηκὲς ἀλήθειας τῶν ὑλικῶν προτάσεων πρὸς τὶς λογικὲς ἀρχὲς (ἢ «συντακτικὲς» προτάσεις): ὥστε ἡ συζήτηση γιὰ τὰ γεγονότα εἶναι ἓνα μεθοδολογικὸ «πρῶτο»¹⁶. Οἱ νεοθετικιστὲς (λ.χ. ὁ Carnap) πῆγαν παραπέρα καὶ ὑποστήριξαν πῶς ὁ ρόλος τῆς ἔννοιας «γεγονός» στὴν ἐξήγηση τῶν λογικῶν ἀρχῶν τῆς γλώσσας εἶναι ἐντελῶς ἀμελητέος καὶ πῶς οἱ προτάσεις τοῦ *Tractatus* μποροῦν νὰ «μεταφραστοῦν» σὲ καθαρὰ συντακτικὲς προτάσεις, προτάσεις δηλαδὴ ὅπου ἀποφεύγεται ὅποιαδήποτε ἀναφορὰ σὲ ἐξωγλωσσικὲς ὀντότητες. Τότε ὅμως τὸ *Tractatus* μοιάζει μὲ μιάν, ἀμφίβολης χρησιμότητας, πλαγιοδρόμηση ἐξω ἀπὸ τὴ γλώσσα, ποῦ γίνεται ἀκριβῶς γιὰ νὰ περιγραφοῦν φαινόμενα τῆς γλώσσας. Ἄλλωστε ὑπάρχει καὶ μιὰ τάση νὰ στηριχτεῖ τὸ οἰκοδόμημα τῆς μεταφυσικῆς (ἢ τῆς φιλοσοφίας) πάνω στὴ λογικὴ· σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἡ ὄντολογία τοῦ γεγονότος θὰ ἦταν ἓνα ἐντελῶς ἀπαραίτητο στοιχεῖο¹⁷.

1.3.2 Πρόταση

Κάποιος μιλάει, δηλαδή προφέρει έναρθρους φθόγγους. Μπορεί αυτά που προφέρει να είναι χωρίς νόημα (λ.χ. «αύλο με λε γγ») ή να έχουν νόημα, όπως λ.χ. «τώρα βρέχει» ή «ό Κάλβος ήταν γραμματέας του Φώσκολου» ή «αν προσθέσω το 5 στο 2, το αποτέλεσμα θα είναι πάντα 7». Το πρώτο που παρατηρούμε είναι πως αυτό που έχει νόημα ενσαρκώνεται σε κάτι υλικό που μπορούμε να το αντιληφθούμε με τις αισθήσεις μας: λ.χ. μια σειρά από γραφτά σημεία που βλέπω ή μια διαδοχή από φθόγγους που ακούω. Αυτό το υλικό σώμα το αποτελούν σημεία και το λέω «προτασιακό σημείο». Αυτό, το χρησιμοποιούμε, ανάλογα με τις περιστάσεις, για να πληροφορήσουμε, να προειδοποιήσουμε, να παροτρύνουμε, να βεβαιώσουμε κάποιον· όταν το εκφωνώ, το αποτέλεσμα μπορεί να είναι να εκνευρίσω κάποιον, ή να αρχίσουμε μια κουβέντα, ή κτλ. Αυτά τα παραπληρωματικά στοιχεία ανήκουν, θα λέγαμε, στην *πραγματιστική* (pragmatics) της γλώσσας (ό όρος είναι του C. Morris), την διάσταση δηλαδή της γλώσσας ως μέσο συνεννόησης και επηρεασμού της συμπεριφοράς: αυτή την άποψη τη μελετούν οι θετικές επιστήμες του ανθρώπου καθώς ή ανθρωπολογία, ή κοινωνιολογία ή ή ψυχολογία. "Αν αγνοήσουμε αυτή τη διάσταση της γλώσσας, για να φτάσουμε στην ουσία της πρότασης, πρέπει να διακρίνουμε τον ισχυρισμό (assertion) από την εύχή, την ερώτηση, την προσταγή κτλ. "Ετσι έχουμε εκείνο που οι αρχαίοι έλεγαν «λόγος αποφαντικός και σημαντικός». "Η διαφορά του ισχυρισμού από το προτασιακό σημείο είναι περίπου ή ακόλουθη: «*τον ισχυρισμό τον εκφέρουμε, το προτασιακό σημείο το κατασκευάζουμε*»¹⁸. Στον ισχυρισμό δηλαδή ένυπάρχει ή *ένεργεια* (νοητική) του *προτείνω*, που συνεπάγεται συναίνεση ή διαφωνία. "Όταν το προφέρουμε, *προτείνουμε* κατιτί, το θέτουμε, βεβαιώνουμε ή ισχυριζόμαστε πως αυτό που λέμε είναι αληθές. "Αν παραμερίσουμε την πράξη αυτή ως ψυχολογική, θα έχουμε την λογική έννοια της πρότασης σαν αποκλειστική συνάρτηση των αναφορών των όρων και των εκφράσεων που την αποτελούν. "Ετσι, κάπου στο χώρο ανάμεσα στον ισχυρισμό και στο προτασιακό σημείο, έντοπίσαμε την πρόταση, κάτι δηλαδή ανεξάρτητο από τη συγκεκριμένη ιστορική γλώσσα στην οποία ανήκουν τα σημεία που συνιστούν το προτασιακό σημείο. Στην πρόταση τα σημεία γίνονται σύμβολα, αποκτούν σημασία.

Ο Frege ορίζει την πρόταση ως το περιεχόμενο που είναι κοινό στην προσταγή «p!», στην ερώτηση «p;», στον ισχυρισμό «-p», στην υπόθεση «δι p», κτλ. Και σ' αυτό το κοινό περιεχόμενο αποδίνει την αναφορά (Bedeutung) και την έννοια (Sinn)¹⁹: αυτά τα δυο ξεχωρίζουν την πρόταση από το προτασιακό σημείο. Μ' άλλα λόγια το προτασιακό σημείο γίνεται πρόταση όταν εφοδιαστεί με έννοια και αναφορά. "Η αναφορά είναι για όλες τις προτάσεις ή ίδια· την αποτελεί ένα από τα δυο «αντικείμενα» — το «αληθές»

καί τὸ «ψευδές»—. Αὐτὸ πὸν χαρακτηρίζει τὴν πρόταση εἶναι, ὄχι τόσο ἢ ἀναφορά τῆς, ἀφοῦ καὶ τὰ ὀνόματα ἔχουν ἀναφορά, ὅσο ἢ ἔννοια, τὸ νόημά τῆς. Ἡ πρόταση εἶναι ἢ ἐλάχιστη γλωσσικὴ ἐνότητα μὲ πλήρες καὶ αὐτοτελὲς νόημα· ἀπὸ τῆ μιᾶ ἄκρη τῆς ἔχει τὴν περίοδο, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ ὄνομα, πὸν ἔχει σημασία μόνο στὸ συναπαρτισμὸ τῆς πρότασης²⁰.

Αὐτὸ, τὸ νόημα, ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ πρόβλημα στὴ λογικὴ ἀνάλυση τῆς πρότασης· καὶ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ὀριστεῖ. Ἀσφαλῶς, αὐτὴ ἢ «ἰδανικὴ ἐνότητα» πὸν συνιστᾷ τὸ νόημα ἀπαιτεῖ τὴ σημασιολόγησι, δηλ. κάποια σχέση μὲ ἐξωγλωσσικὰ ὄντα. Αὐτὸ ἐπιχειρεῖ νὰ κάνει καὶ ὁ W. στὸ *Tractatus* παραμερίζοντας ὅμως, ὅπως καὶ ὁ Frege, ὅλα τὰ τυχόν «ψυχολογιστικὰ» στοιχεῖα καθὼς, λ.χ., τὴν θεωρία — πὸν μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὸν Occam — πὸς ἀναγκαῖος πρόδρομος, αἰτία ἢ προϋπόθεσι τῆς πραγματικῆς πρότασι εἶναι ἓνα νοητικὸ ὄν, μιᾶ «ἐσωτερικὴ πρότασι» πὸν σχηματίζεται στὸ νοῦ μας σὰ σκιά ἢ σὰ φάντασμα τῆς πραγματικῆς. Καὶ αὐτὸς ὁ ἀντιψυχολογισμὸς εἶναι ἴσως τὸ σταθερότερο γνῶρισμα ὅλης τῆς σκέψῆς τοῦ W.²¹

Καὶ τὸν Wittgenstein, ὅπως καὶ τὸν Frege, ἐνδιαφέρει μόνο ἢ «προτασιακὴ μορφὴ» πὸν εἶναι κοινὴ στὴν κρίσι, τὴν προσταγὴ καὶ τὴν ἐρώτησι καὶ πρὶν ἀπὸ κάθε πράξι ἰσχυρισμοῦ²². Ἀλλὰ γιὰ τὸν W., ἢ πρότασι «ἐκφέρει», δὲν εἶναι περιεχόμενο πὸν ἐκφέρεται: «δείχνει πὸς ἔχουν τὰ πράγματα καὶ λέει πὸς ἔχουν ἔτσι» (T 4.022). Γι' αὐτὸ, ὁ W. ἀπορρίπτει τὴν χρῆσι τοῦ σημείου τοῦ ἰσχυρισμοῦ «—» γιὰ τὸ θεωρεῖ περιττὸ (T 4.442).

Ὁ W. λοιπὸν δὲν συνεχίζει στὴν κατεύθυνσι τοῦ Frege καὶ οὔτε ἀκολουθεῖ μὲ συνέπεια τὴ θεωρία — πὸν τὰ στοιχεῖα τῆς μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπισημάνει στὸ *Tractatus* — σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἢ πρότασι εἶναι τὸ προτασιακὸ σημεῖο ἐν χρῆσει²³. Ὑποστηρίζει πὸς κάθε πρότασι ἀναλύεται κατὰ ἓναν καὶ μόνο τρόπο σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο ἀνάλυσι πὸν ἐφαρμόζει ὁ Russell γιὰ νὰ «μεταφράσει» τίς καθορισμένες περιγραφές (λ.χ. «τὸ χρυσὸ βουνὸ») σὲ ἐκφράσεις πὸν περιέχουν μόνο ἐλεύθερες μεταβλητὲς πὸν δεσμεύονται ἀπὸ ποσοδεῖχτες (ὅπως: «ὑπάρχει x»): οἱ σταθερές πὸν μποροῦν νὰ ἀντικαταστήσουν τίς μεταβλητὲς εἶναι τὰ «ὀνόματα». Ἔτσι, σὲ τελευταία ἀνάλυσι, κάθε περιγραφή ἀναλύεται σὲ μιᾶ ἐκφρασι ὅπου ὑπάρχουν μόνο σταθερές καὶ μεταβλητὲς δεσμευμένες ἀπὸ ποσοδεῖχτες· λ.χ., ἢ πρότασι «ὁ φιλόσοφος πὸν ἦπιε τὸ κώνειο τὸ 399 εἶναι θνητός», πρέπει, τελικά, νὰ ἀναλυθεῖ σὲ κάτι τέτοιο περίπου: «ὑπάρχει ἓνας x: καὶ ὁ x εἶναι φιλόσοφος· καὶ ὁ x ἦπιε κώνειο τὸ 399· καὶ ὁ x εἶναι ὁ Σωκράτης· καὶ κάθε ἄλλος y μὲ τίς ιδιότητες αὐτὲς δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Σωκράτη». Αὐτὸ βέβαια δὲν εἶναι ἀκόμα τελικὴ, ἔσχατη, ἀνάλυσι σὲ ἀπλὰ γιὰ τὸν μὲν νὰ ὑποστηριχθεῖ βᾶσιμα πὸς τὸ κύριο ὄνομα «Σωκράτης» εἶναι κι αὐτὸ μιᾶ καθορισμένη περιγραφή πὸν ἰσοδυναμεῖ μὲ μιᾶ μεγάλη σειρὰ ἀπὸ ἀπλὲς προτάσεις τοῦ τύπου: ὁ x ἔκανε τὸ y.

Στὸ ρώτημα ἂν ὑπάρχει πάντα μιὰ ὀριστικὴ ἀνάλυση σὲ ἀπλά, ὁ Russell ἀπαντᾷ πὼς αὐτὸ εἶναι ἓνα αἴτημα τῆς λογικῆς καὶ πὼς αὐτὴ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἐμπειρικὰ φαινόμενα²⁴. Ὁ W. ὄχι μόνο δέχεται τὴν ὑπαρξὴ ὀριστικῆς ἀνάλυσης ἀλλὰ καὶ προσδιορίζει τὰ ἀπλά: εἶναι, λέει, τὰ «ὀνόματα». Μ' αὐτὸ τὸν ὄρο ἐννοεῖ κάτι σὰν τὰ *μορφήματα* τῶν γλωσσολόγων, τὶς ἐλάχιστες ἐνότητες μὲ σημασία.

Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ πέρα ὁ W. ἐγκαταλείπει τὴ «γραμματικὴ» ὀρολογία γιὰ τὴν πρόταση, τὸ ὄνομα κτλ., καὶ δίνει μιὰ ἐξήγηση ποὺ στηρίζεται στὴν ἀντίληψη πὼς ἡ πρόταση εἶναι ἓνα εἶδος εἰκόνας (χωρὶς καμιά ψυχολογικὴ παραδήλωση).

1.3.3 Εἰκόνες

Ξέρουμε τί εἶναι οἱ ζωγραφιές, οἱ γεωγραφικοὶ χάρτες, τὰ σχεδιαγράμματα ποὺ κάνουν οἱ μηχανικοὶ, οἱ φωτογραφίες· ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ τρισδιάστατες ἀναπαραστάσεις, καθὼς λ.χ. ἡ «ὕδρόγειος», ἢ καὶ ἀναπαραστάσεις ὅπως αὐτὲς ποὺ κάνουν στὸ δικαστήριο γιὰ νὰ ἐλέγξουν τὴν πιθανότητα, τὰ γεγονότα νὰ ἔχουν συμβεῖ ὅπως τὰ ἀφηγοῦνται οἱ μάρτυρες· ἔτσι, λ.χ., διαπιστώνει τὸ δικαστήριο ἂν ἓνα δυστύχημα μπορεῖ νὰ ἐγίνε ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, ἂν μιὰ ἀφήγηση εἶναι ἀληθοφανής, ἂν ἔχει λογικὴ συνέπεια.

Ἄς ὑποθέσουμε πὼς ἔχουμε μπροστὰ μας μιὰ μαρμάρινη προτομὴ τοῦ Α, μιὰ προσωπογραφία του, ἓνα σκίτσο του, μιὰ φωτογραφία του, μιὰ κρανιογραφία του, κτλ. Αὐτὰ ὅλα εἶναι τὰ ὑλικά σώματα τῆς μιᾶς καὶ μόνης εἰκόνας τοῦ Α — ἡ εἰκόνα του δηλαδή εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μένει ὅταν ἀφαιρέσουμε ὅλα τὰ μὴ-οὐσιαστικὰ γνωρίσματα τοῦ τρόπου ἀπεικόνισης (λ.χ. τὸ μάρμαρο δὲν εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ μιὰ παράσταση τοῦ Α): *ἡ εἰκόνα εἶναι τὸ κοινὸ σ' ὅλες τὶς παραστάσεις τοῦ Α, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ μέσα τῆς παράστασης.*

Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμη πὼς αὐτὰ ὅλα, δηλαδή ἡ προσωπογραφία, ἡ φωτογραφία κτλ., εἶναι πιστὰ στὸ πρότυπο· τότε λέμε πὼς ἡ εἰκόνα ἀναπαρασταίνει τὸν Α ἢ τὸν ἀπεικονίζει. Αὐτό, ἡ εἰκόνα μπορεῖ νὰ τὸ κάνει γιὰτὶ ἔχει κοινὴ τὴ μορφή μὲ τὸν Α (T 2.171). Ἀλλὰ μιὰ εἰκόνα μπορεῖ νὰ παρουσιάζει τὸν ἵπποκένταυρο· ὥστόσο δὲν θὰ ποῦμε πὼς τὸν ἀναπαρασταίνει: παρατηροῦμε δηλαδή πὼς ἀνάμεσα στὰ ρήματα *ἀναπαρασταίνω* καὶ *παρασταίνω* ὑπάρχει ἀσυμμετρία ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴν ὑπαρξὴ καὶ στὴν μὴ-ὑπαρξὴ πραγματικοῦ ἀντικειμένου. Τὸ «ἀναπαρασταίνω» ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς πρότυπου, ἐνῶ, στὴν ἄλλη περίπτωση, χρησιμοποιοῦμε τὰ ρήματα *παρουσιάζω* ἢ *παρασταίνω*. Ἔτσι, κάθε ἀναπαράσταση εἶναι καὶ παράσταση (ἢ παρουσίαση)· τὸ ἀντίστροφο ὁμῶς δὲν ἀληθεύει. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε πὼς τὸ ρῆμα «ἀπεικονίζω» ἔχει ἐντονη μαθηματικὴ ἀπόχρωση — ἄλλωστε, ἡ λέξις «ἀπεικόνισμα» σημαίνει σχεδὸν ὅ,τι καὶ ἡ λέξις «ὑπόδειγμα» ἢ «ὁμοίωμα»²⁵.

Στην κοινή περίπτωση οί ζωγραφίες, τὰ σχεδιαγράμματα κτλ., παρασταίνουν πράγματα ἢ καταστάσεις· κατὰ τὸ *Tractatus* ὅμως, ἡ εἰκόνα παρασταίνει μόνο καταστάσεις — δηλαδή συσχετισμοὺς πραγμάτων — ἀφοῦ ὁ κόσμος εἶναι τὸ σύνολο τῶν γεγονότων καὶ ὄχι τὸ σύνολο τῶν πραγμάτων. Καὶ ἡ εἰκόνα εἶναι ἓνα γεγονός, γιατί ἂν ἦταν πράγμα, δηλ. «ἀπλό», δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἀπεικονίζει «σύνθετα» ὅπως εἶναι, ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ τους, τὰ γεγονότα. Ἐνα μέρος, λοιπόν, ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ ἀποτελοῦν τὸν κόσμο εἶναι εἰκόνες τῶν ὑπόλοιπων γεγονότων.

Ἀπὸ τὴν κοινή ἀντίληψη γιὰ τὴν εἰκόνα μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε πῶς γιὰ νὰ εἶναι κατιτὶ πιστὴ εἰκόνα ἄλλου πράγματος πρέπει νὰ ἰσχύουν ὀρισμένες συνθήκες²⁶, ὅπως: (1) τὰ δύο νὰ ἔχουν τὴν ἴδια «πολλαπλότητα», τὸν ἴδιο ἀριθμὸ στοιχείων (ἐδῶ, ἄς φανταστοῦμε ἓνα γεωγραφικὸ χάρτη)· καὶ (2) τὰ στοιχεῖα τῆς εἰκόνας πρέπει νὰ δείχνουν τουλάχιστον ποιά πράγματα θὰ μπορούσαν νὰ βρίσκονται στὴν κατάσταση ποὺ αὐτὴ παρουσιάζει καὶ σὲ ποιὲς σχέσεις ἀναμεταξύ τους: δηλαδή, ἡ εἰκόνα καὶ τὸ ἀπεικονιζόμενο νὰ ἔχουν τὶς ἴδιες δυνατότητες.

Ἡ ζωγραφία, καὶ γενικότερα ἡ εἰκόνα, ἂν εἶναι «πιστὴ», μᾶς φέρνει ἐδῶ καὶ τώρα τὸ γεγονός ποὺ συνέβηκε σὲ ἄλλο χῶρο καὶ χρόνο. Ἡ εἰκόνα μᾶς δείχνει ποιὲς σχετικὲς θέσεις θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν ἀναμεταξύ τους τὰ πράγματα στὴν πραγματικὴ τους κατάσταση (λ.χ. τὴν διάταξη στὸν χῶρο τοῦ ἐνὸς σὲ σχέση μὲ τὸ ἄλλο)· ἂν μάλιστα εἶναι πιστὴ, τότε ὄχι μόνο μᾶς δείχνει μιὰ δυνατὴ διάταξη ἀλλὰ καὶ μᾶς λέει πῶς εἶχαν τὰ πράγματα. Στὴν τελευταία περίπτωση, ἡ εἰκόνα μᾶς δείχνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ, ἀκόμα καὶ τὶς σχέσεις ποὺ ἔχουν τὰ στοιχεῖα ἀναμεταξύ τους· μὲ ἄλλα λόγια, τὰ δύο, εἰκόνα καὶ κατάσταση, ἔχουν τὴν ἴδια δομὴ. Ἡ εἰκόνα, ἂν τὴν ἐξετάσω χωριστά, ἔχει μιὰ ἐσωτερικὴ δομὴ — λ.χ. ἂν εἶναι ζωγραφία, αὐτὴ ἢ κόκκινη κηλίδα εἶναι ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν κίτρινη γραμμὴ, κι αὐτὴ πάλι δεξιὰ ἀπὸ μιὰ μαύρη κυκλικὴ κηλίδα. Ἀλλά, γιὰ τὸ *Tractatus*, ἀκόμη πιὸ σπουδαία κι ἀπὸ τὴν δομὴ τῆς εἰκόνας, εἶναι ἡ δυνατότητα τῆς δομῆς, δυνατότητα ποὺ, συνήθως, ὁ W. τὴν ὀνομάζει «μορφὴ». Ἡ ἔννοια τῆς μορφῆς τῆς εἰκόνας γίνεται πιὸ σαφὴς στὴν περίπτωση ὅπου θεωροῦμε τὴν πρόταση ὡς εἰκόνα, γιατί σ' αὐτήν, ἐξ αἰτίας τῆς διπλῆς διάρθρωσής της²⁷, ἡ ἔκφραση «δυνατότητα δόμησης» γίνεται πιὸ παραστατικὴ. Λ.χ., ἄλλη εἶναι ἡ δομὴ τῆς πρότασης aRb ($R =$ σχέση) καὶ ἄλλη ἡ δομὴ τῆς Pa ($P =$ ιδιότητα), γιατί ἡ λογικὴ μορφὴ τῆς σχέσης R διαφέρει ἀπὸ τὴ λογικὴ μορφὴ τῆς ιδιότητας P , καὶ αὐτὴ πάλι ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ «ἐπιμέρους» a . Ἐποπτικά: διαφέρουν οἱ λογικὲς τους κατηγορίες. Ἔτσι, ἐνῶ μπορῶ νὰ γράψω aRa ἢ bRa , δὲν ἐπιτρέπεται νὰ γράψω RR ἢ PP . Αὐτὸ τὸ τελευταῖο περιέχει κιόλας τὴν λύση ποὺ προτείνει ὁ W. γιὰ τὸ λογικὸ παράδοξο στὸ ὁποῖο ὀδηγεῖ ἡ αὐτοαναφορὰ, ποὺ ἀνάγκασε τὸν Russell νὰ υἱοθετήσῃ τὴν θεωρίαν τῶν λογικῶν τύπων.

1.3.4 Ἡ στοιχειώδης πρόταση ὡς εἰκόνα

Πιο πάνω, στο 1.3.2, εἶδαμε πὼς ἡ στοιχειώδης πρόταση ἀναλύεται σὲ «πρωτοσημεῖα», τὰ ὀνόματα· στο 1.3.3 ἀναφέραμε τὶς συνθήκες γιὰ νὰ εἶναι κατιτὶ εἰκόνα ἑνὸς γεγονότος. Ἐάν στὴ θέση τῶν ὀνομάτων ποὺ ἀποτελοῦν τὴν πρόταση βάλω μεταβλητές, ἔτσι ὅμως ποὺ νὰ μὴ διαταραχθοῦν οἱ ἐσωτερικὲς σχέσεις τῶν ὀνομάτων, θὰ ἔχω τὴ μορφή της (T 3.315). Θὰ ἔχω αὐτὸ ποὺ ὁ W. ὀνομάζει μιὰ «πρωτοεικόνα», ποὺ δείχνει καθαρὰ ποιὲς σχέσεις παρουσιάζει ἡ πρόταση, ποὺ τώρα ἐγίνε συνάρτηση (μὲ τὴ μαθηματικὴ ἔννοια) ὀρισμένων μεταβλητῶν — λ.χ. ἡ πρόταση ἐγίνε « xRy ». Γιὰ τὰ ὀρίσματα (= τιμὲς τῶν μεταβλητῶν) α καὶ β , ἡ τιμὴ τῆς προτασιακῆς μεταβλητῆς εἶναι $\alpha R \beta$.

Ἐάν τώρα ἀντικαταστήσω τὰ ὀνόματα $\alpha, \beta, \dots$ μὲ τρισδιάστατα ἀντικείμενα (T 3.1431) θὰ ἔχω, σύμφωνα μὲ τὶς μορφὲς τῶν ἀντικειμένων, μιὰ κατάσταση πραγμάτων — ἂν οἱ μορφὲς τῶν ἀντικειμένων ἐπιτρέπουν τὸν συνδυασμὸ αὐτὸ, ἂν δηλαδὴ αὐτὰ *μποροῦν* νὰ συνδυασθοῦν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο — ἢ, στὴν ἀντίθετη περίπτωση, καμία κατάσταση πραγμάτων. Στὴν ὑλικὴ πραγματικότητα, θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀντιτάξει, ὑπάρχουν μονάχα τραπέζια, καρέκλες, πέτρες κτλ., ὄχι ὅμως καὶ σχέσεις· τὸ σημεῖο R λοιπὸν δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἓνα ἀντικειμενικὸ σύστοιχο. Ἄλλὰ καὶ γιὰ τὴν πρόταση αὐτὸ δὲν εἶναι ἀναγκαῖο· αὐτὴ, κατὰ τὸ *Tractatus* εἶναι ἓνα ἀλύσωμα ὀνομάτων (T 4.22). Τὸ σημεῖο τῆς σχέσης R δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπαραίτητο στὴν «ἰδεογραφικὴ», συμβολικὴ αὐτὴ παράσταση τῆς πραγματικότητος: θὰ μπορούσαμε, λ.χ. ἀντὶς γιὰ « $\alpha R \beta$ » νὰ γράφουμε $\frac{\alpha}{\beta}$ ἢ α^β ἢ καὶ $\alpha\beta^{28}$.

Ἡ δομὴ τῆς πρότασης καὶ ἡ δομὴ τῆς κατάστασης πραγμάτων ποὺ ἡ πρώτη παρουσιάζει ὡς δυνατὴ, εἶναι, ὅπως τὴν παρουσιάσαμε, ἓνας ἰσομορφισμὸς — δηλαδὴ μιὰ ἀντιστοιχία τῶν στοιχείων τοὺς ἓνα πρὸς ἓνα ποὺ διατηρεῖ τὶς μεταξὺ τοὺς σχέσεις. Ἡ μορφή τῆς πρότασης, δηλαδὴ οἱ δομικὲς δυνατότητές της, μᾶς δίνει τὸ νόημά της· ἡ πρόταση μᾶς παρουσιάζει λοιπὸν τὸ νόημά της ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀλήθεια της, χάρις στὴ διάρθρωσή της. Ἡ πρόταση εἶναι ἀληθὴς ἂν ἡ κατάσταση πραγμάτων, ποὺ παρουσιάζει ὡς δυνατὴ, ὑπάρχει — ἂν δηλαδὴ εἶναι ἓνα γεγονός. Τότε ἡ πρόταση ὄχι μόνο τὸ παρουσιάζει ἀλλὰ καὶ τὸ ἀναπαρασταίνει, δηλαδὴ μᾶς λέει πὼς τὰ πράγματα ἔχουν ἔτσι ὅπως αὐτὴ τὰ παρουσιάζει. Αὐτὸ, ὅπως εἶπαμε, ἡ πρόταση τὸ πετυχαίνει χάρις στὴν ἀντιστοιχία «ὄνομα-ἀντικείμενο» ποὺ προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ «ἀπλῶν ἀντικειμένων». Αὐτὰ δὲν περιγράφονται ἀλλὰ μόνο ὑποσημαίνονται μὲ ὀνόματα· καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ παράδειγμα μὲ τὰ ὑλικά ἀντικείμενα, ἡ σχέση «ὄνομα-φορέας» φαίνεται ὡς ἀπλὴ ὑποκατάσταση.

Γιὰ τὰ ἀπλά, στο *Tractatus* δὲν δίνεται ἀνεξάρτητο κριτήριον, ὅπως δὲν δόθηκε οὔτε καὶ γιὰ τὰ σύστοιχά τους, τὰ ὀνόματα. Ἄλλὰ εἶναι σαφὲς ὅτι:

τὰ «ἀπλά» ἀποτελοῦν τὴν οὐσία τοῦ κόσμου (T 2.021), οὐσία πού, ὅπως καὶ στὴν παραδοσιακὴ φιλοσοφία, εἶναι ἄχρονη καὶ δὲν μπορεῖ νὰ καταστραφεῖ. Πουθενὰ ὁ W. δὲν λέει τί πράγμα εἶναι τὰ «ἀπλά». Ὁ Russell τὰ ταξινομεῖ σὲ «ἐπιμέρους» (individuals), σὲ «ιδιότητες» καὶ σὲ «σχέσεις». Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ γιὰ τὰ «γεγονότα», πού ὁ Russell ταυτίζει μὲ τὶς προτάσεις πού περιγράφουν δεδομένα τῆς αἴσθησης (sense data), ὅπως λ.χ. «αὐτὸ κόκκινο». Ἡ περιγραφή πού κάνει ὁ W. εἶναι «οὐδέτερη» καί, θὰ λέγαμε, καθαρὰ φορμαλιστική. Γι' αὐτὸ σωστὰ εἰπώθηκε, πῶς, μολονότι ἡ ἔννοια τοῦ γεγονότος ἔχει γιὰ ἀφετηρία τῆς τὴν ἔννοια τοῦ ἐμπειρικοῦ γεγονότος, στὸ *Tractatus*, μὲ τὸ παραμέρισμα τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἐμπειρίας, πρόκειται γιὰ ἓνα «ὄντικὸ καὶ ἀποσπασματικὸ συμβαίνειν» πού εἶναι ἀμφίβολο ἂν μποροῦμε νὰ τὸ γνωρίσουμε²⁹.

1.3.5 Ἡ σύνθετη πρόταση ὡς εἰκόνα

«Ἡ γλώσσα» γράφει ὁ W. στὸ T 4.001, «εἶναι ἡ ὁλότητα τῶν προτάσεων». Καὶ αὐτές, ὅλες τους*, εἶναι συναρτήσεις ἀλήθειας τῶν ἀτομικῶν προτάσεων, δηλαδὴ προκύπτουν ὡς συμπλέγματα ἀτομικῶν προτάσεων ὅταν σ' αὐτές ἐφαρμόσουμε τὰ συνδετικά, τὶς λεγόμενες λογικὲς σταθερὲς ὅπως «ἢ», «καί», «ἂν. . . τότε» κτλ. Καὶ μάλιστα, φτάνει μονάχα μιὰ τέτοια σταθερά: ἡ «οὔτε. . . οὔτε. . .», πού συνδέοντας δύο προτάσεις παράγει ὡς σύνθεσή τους μιὰ τρίτη πρόταση (συμβολικὰ « p/q »). Αὐτὸ σημαίνει πῶς ἂν ξέρουμε τὶς τιμὲς ἀλήθειας, δηλαδὴ τὴν ἀλήθεια ἢ τὸ ψεῦδος καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς στοιχειώδεις προτάσεις $p, q, r, s, \dots$, τότε ἡ τιμὴ ἀλήθειας ὁποιασδήποτε σύνθεσής τους καθορίζεται ἀπὸ τὶς τιμὲς ἀλήθειας τῶν $p, q, r, \dots$ κατὰ τρόπο ἐντελῶς μηχανικό, μὲ τὴ βοήθεια τῶν πινάκων ἀλήθειας. Ἐτσι στὴ σύνθετη πρόταση, λ.χ. τὴν $p * q * r * s * t$ (ὅπου $*$ = συνδετικό), ἀντιστοιχεῖ ἓνας πίνακας ἀλήθειας καὶ ἀντίστροφα, σὲ κάθε πίνακα ἀλήθειας ἀντιστοιχεῖ μιὰ σύνθετη πρόταση. Λ.χ. στὴν σύνθετη πρόταση $p \supset q$ («ἂν p τότε q ») ἀντιστοιχεῖ ὁ πίνακας

p	q	$p \supset q$	
A	A	A	
Ψ	A	A	
A	Ψ	Ψ	(A = ἀληθές)
Ψ	Ψ	A	(Ψ = ψευδές)

πού μποροῦμε, ἂν τὴ σειρά τῶν A καὶ Ψ γιὰ τὶς συνιστώσες τὴν διατηρήσουμε σταθερή, νὰ τὸν συμβολίσουμε ἔτσι: (AAΨA) (p, q) — δηλαδὴ, νὰ γράψουμε

* Ἀκόμα καὶ οἱ γενικὲς προτάσεις ὅπως «Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι θνητοί» καὶ οἱ προτάσεις μὲ «διπλά ρήματα» καθὼς «ὁ A πιστεύει πῶς. . .» ἢ «ὁ A θέλει νὰ γίνει τό. . .». Ὁ W. ὑποστηρίζει πῶς κι αὐτές οἱ προτάσεις ἀνάγονται σὲ προτάσεις πού εἶναι συναρτήσεις ἀλήθειας τῶν ἀτομικῶν λ.χ. ἡ $(x) f x$ ἀνάγεται στὴν $f a \wedge f b \wedge f c \wedge \dots$ καὶ ἡ «ὁ A πιστεύει ὅτι p » στὴν «ἢ 'p' λέει: p ».

τὴν τελευταία του στήλη ὡς γραμμὴ καὶ δίπλα της νὰ βάλουμε τὶς προτάσεις p καὶ q . Αὐτὸ ἐπιτρέπει νὰ ταξινομήσουμε ὅλα τὰ συμπλέγματα ποὺ παράγουν οἱ δύο προτάσεις p καὶ q ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν A καὶ τὴν διαδοχὴ τους στὴν τελευταία στήλη τοῦ πίνακα ἀλήθειας (T 5.101). Σ' αὐτὴ τὴν ταξινόμηση ἔχουμε δύο ὀριακὲς περιπτώσεις: στὴν πρώτη, ἢ τελευταία στήλη τοῦ πίνακα ἀλήθειας ἔχει μόνο A καὶ τὴν πρόταση τὴν λέμε «ταυτολογία»· στὴ δεύτερη, ὁ πίνακας ἔχει μόνο Ψ στὴν τελευταία του στήλη καὶ τὴν πρόταση τὴν λέμε «ἀντίφαση».

Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς σύνθετης πρότασης ὡς πίνακα προϋποθέτει τὴ θεμελιώδη ἀρχὴ πὼς οἱ λογικὲς σταθερὲς δὲν εἶναι ὀνόματα, δὲ συμβολίζουν τίποτε. Αὐτὸ, ποὺ ὁ W . τὸ χαρακτηρίζει ὡς τὴ βασικὴ του σκέψη, ἔχει ἓνα ἀπλὸ καὶ μαζὶ βαρυσήμαντο ἐπακόλουθο: τὸ νόημα τῆς σύνθετης πρότασης εἶναι συνάρτηση ἀλήθειας τῶν νοημάτων τῶν παραγόντων της· ἐπομένως τὸ νόημα εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τῆς ἴδιας τῆς σύνθετης πρότασης. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα βγαίνει ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ πίνακας, ὡς ἰσοδύναμος μὲ τὴ σύνθετη πρόταση, δείχνει τὶς δυνατότητες τῆς σύνθετης ὡς συνάρτηση τῶν δυνατοτήτων ὅλων τῶν ἀτομικῶν προτάσεων ποὺ περιέχει· λ.χ. δείχνει πὼς ἡ σύνθετη πρόταση $p * q * r * s * t$ θὰ ἦταν ἀληθὴς ἂν ἦταν ἀληθεῖς οἱ συνιστώσες της p , q , r καὶ ψευδεῖς οἱ ὑπόλοιπες s καὶ t . Ξέρουμε ὅμως τί σημαίνει νὰ εἶναι ἀληθὴς ἢ ψευδὴς ἢ καθεμιὰ χωριστὰ ἀπὸ τὶς p , q , r , s , t — δηλαδὴ ποιά κατάσταση πραγμάτων παρουσιάζει ὡς δυνατὴ. Ὡστε καὶ γιὰ τὴ σύνθετη πρόταση ξέρουμε ποιὲς καταστάσεις πραγμάτων παρουσιάζει, καὶ αὐτὸ τὸ ξέρουμε *a priori*, ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ μορφή τῆς πρότασης. Τὸ νόημα τῆς σύνθετης πρότασης εἶναι λοιπόν, σὲ τελευταία ἀνάλυση, καθὼς καὶ τὸ νόημα τῆς ἀτομικῆς πρότασης συνάρτηση τῶν συνθηκῶν γιὰ τὴν ἀλήθειά της — ταυτίζεται μ' αὐτές, παναπεῖ, τὶς δυνατὲς καταστάσεις πραγμάτων ποὺ παρουσιάζει μέσα ἀπὸ τὶς ἀτομικὲς προτάσεις ποὺ τὴ συνιστοῦν.

Αὐτὸ ἀπαντᾷ στὸ ρῶτημά μας: «πὼς ἀπεικονίζονται οἱ σύνθετες προτάσεις;»

Ὅσο γιὰ τὴν ἀρχὴ (ποὺ διατυπώνεται ρητὰ στὰ T 4.0312 καὶ T 5.4) πὼς οἱ λογικὲς σταθερὲς δὲν κατονομάζονται, αὐτὴ εἶναι ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς «ἐκτατικότητας» (extensionality) ποὺ βρίσκεται στὰ θεμέλια τῆς θεωρίας τοῦ νοήματος: ἂν στὰ συνεκτικὰ ἀντιστοιχοῦσαν «ἀντικείμενα», τότε ἡ σύνθεση δύο ἀτομικῶν προτάσεων θὰ ἦταν ἀτομικὴ πρόταση καὶ ἡ ἀλήθειά της θὰ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν ἀλήθεια ἄλλων ἀτομικῶν προτάσεων (τῶν συνιστωσῶν). Ἀλλὰ οἱ ἀτομικὲς προτάσεις εἶναι ἀνεξάρτητες ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ ἴδιο ὅπως εἶναι μεταξύ τους ἀνεξάρτητες καὶ οἱ καταστάσεις πραγμάτων (T 2.061).

1.4 Ἐπακόλουθα τῆς θεωρίας T

Ὡς ἐδῶ εἶδαμε πὼς ἡ θεωρία T εἶναι, βασικά, ἓνας ἰσομορφισμὸς ἀνάμεσα

στά στοιχεῖα τῆς γλώσσας καὶ στά ἀντικείμενα (τὰ ἀπλά στοιχεῖα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν οὐσία τοῦ κόσμου.) Κάθε πρόταση συγκρίνεται μὲ *ὀλόκληρο* τὸν κόσμο — τὴν ὀλόγητα δηλαδὴ τῶν γεγονότων — καὶ τὸ νόημά της εἶναι ἡ δυνατότητά της νὰ παρουσιάζει καταστάσεις πραγμάτων: τὸ νόημα μιᾶς πρότασης δὲν εἶναι πράγμα (γι' αὐτὸ καὶ ἡ πρόταση δὲν μπορεῖ νὰ κατονομαστεῖ)· ἡ λέξις «νόημα» εἶναι, θὰ λέγαμε ἂν χρησιμοποιούσαμε τὴν ὀρολογία τοῦ Russell, ἓνα «ἀτελὲς σύμβολο»³⁰ ποὺ ὑποσημαίνει κατιτὶ μόνο στὸν συναπαρτισμὸ μιᾶς ἢ περισσοτέρων προτάσεων. Ἐπὶ τὶς προτάσεις, μερικές, οἱ ἀτομικές, σημαίνουν μὲ τρόπο ἄμεσο — συγκρίνονται μὲ τὶς καταστάσεις πραγμάτων· — ἄλλες, σημαίνουν μόνο μὲ «ἔμμεσο τρόπο»: ἀνάμεσα σ' αὐτὲς καὶ στὸν κόσμο, *μεσολαβοῦν* οἱ πρῶτες. Ἐτσι, λ.χ., ἂν ἡ *p* εἶναι μιὰ ἀτομικὴ πρόταση, τότε ἡ $\sim p$ (ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀτομικὴ) σημαίνει *μέσα* ἀπὸ τὴν *p* τὸ νόημά της βγαίνει ἀπὸ τὸ νόημα τῆς *p*. Ἄλλες, τέλος, εἶναι πάντοτε ἀληθεῖς ἢ πάντοτε ψευδεῖς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ γεγονότα: αὐτὲς οἱ τελευταῖες δὲ μποροῦν λοιπὸν νὰ παρουσιάζουν μιὰ κατάσταση πραγμάτων, ἀφοῦ κάθε κατάσταση πραγμάτων τὶς ἐπαληθεύει ἢ τὶς διαψεύδει. Λ.χ. ἡ ταυτολογία «*p* ἢ $\sim p$ » καὶ ἡ ἀντίφαση «*p* καὶ $\sim p$ » εἶναι, ἡ πρώτη πάντοτε ἀληθὴς καὶ ἡ δευτέρη πάντοτε ψευδής, ὅ,τι καὶ ἂν συμβαίνει — ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιοσδήποτε συνθήκες. Γι' αὐτὸ καί, μιλῶντας αὐστηρά, δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ τὶς λέμε «προτάσεις», ἀφοῦ οὐσιαστικὸ γνῶρισμα τῆς πρότασης εἶναι πῶς ἔχει νόημα. Ἐτσι συμβαίνει ἀπὸ μιὰ πρόταση μὲ νόημα νὰ κατασκευάζονται προτάσεις χωρὶς νόημα. Ὡστόσο αὐτὲς οἱ προτάσεις ἔχουν κάποια ἄλλη λειτουργία: σὲ ἀντιπαραβολὴ μὲ τὶς περιστασιακὰς (factual) προτάσεις ποὺ ἡ ἀλήθεια τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ γεγονότα, καὶ ποὺ ἔχουν, θὰ λέγαμε, *δύο* «διαστάσεις», οἱ ταυτολογίαι καὶ οἱ ἀντιφάσεις ἔχουν *μιὰ*: τὴ διάσταση τοῦ *δείξιματος*. Οἱ περιστασιακὰς προτάσεις ἔχουν καὶ μιὰ δευτέρη διάσταση: τὴ *ρήση*· αὐτὲς δηλαδὴ ὄχι μόνο *δείχνουν* ἀλλὰ καὶ *λένε*, ἐνῶ ἡ ταυτολογία καὶ ἡ ἀντίφαση *δείχνουν* πῶς *δὲ* *λένε* τίποτε: εἶναι καὶ οἱ *δύο* χωρὶς νόημα (T 4.461).

Αὐτὴ ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ «δείχνω» καὶ σὲ «λέω» (ποὺ εἰσάγεται στὸ T 4.022) πηγάζει ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ εἰκόνα δὲν μπορεῖ νὰ ἀπεικονίζει τὴν «ἀπεικονιστικὴ τῆς μορφῆς», δηλαδὴ τὴ μέθοδο τῆς ἀπεικόνισης, ἀλλὰ μόνο τὴ *δείχνει*. Γιὰ παράδειγμα: ὁ χάρτης *λέει* πῶς ἡ πόλις A βρίσκεται 200 χιλιόμετρα ΒΔ τῆς πόλης B ἀλλὰ *δὲ* *λέει* πῶς ἔγινε ἡ ἀπεικόνιση· αὐτὸ μπορεῖ μόνο νὰ τὸ δείξει. Καὶ οὔτε θὰ μποροῦσε ἄλλος χάρτης νὰ μᾶς πεῖ μὲ ποιοὺ τρόπο ὁ πρῶτος σχετίζεται προβολικὰ μὲ τὴν περιοχὴ ποὺ παρασταίνει. Αὐτὴ ἡ προβολικὴ σχέση εἶναι μιὰ *ἐσωτερικὴ ιδιότητα* τοῦ χάρτη, τοῦ ἀνήκει ὡς ιδιότητα τῆς δομῆς του· ἡ ἀναγκαία σχέση ἀνάμεσα στὴ δομὴ τοῦ χάρτη καὶ στὴ δομὴ τῆς ἀπεικονιζόμενης περιοχῆς εἶναι μιὰ δομικὴ ἰσομορφία, ποὺ ὁ W. τὴν ὀνομάζει «ἐσωτερικὴ σχέση» (T 4.1221-2, 4.124)· αὐτὴ ἡ σχέση *δὲ* *λέγεται*, δηλαδὴ δὲν εἶναι δυνατό νὰ τὴν ἀπεικονίσει ἄλλη εἰκόνα ξεχωριστὴ ἀπὸ τὸ χάρτη μας — λ.χ. ἓνας βοηθητικὸς χάρτης ἢ ἓνα σχεδιάγραμμα.

Παρόμοια, ή έκφραση: «αυτή ή κατάσταση πραγμάτων και αυτή ή πρόταση έχουν την ίδια δομή» δέν αποτελεί ουσιαστική πρόταση, δηλαδή πρόταση που νά έχει προβολική σχέση με την πραγματικότητα: είναι αυτό που οί νεοθετικιστές ονομάζουν «συντακτική πρόταση» και εκφράζει μιάν αναγκαία αλήθεια. Με άλλα λόγια, ή διαίρεση ανάμεσα σέ «λέω» και «δείχνω» αντανακλά τή ριζική διαφορά ανάμεσα στην a priori αλήθεια και στην «περιστασιακή» αλήθεια. Μόνο ή δεύτερη, εκείνη που εξαρτάται από τά γεγονότα, είναι γνήσια αλήθεια, ενώ ή πρώτη, που συνάγεται αποκλειστικά από τόν συμβολισμό, έχει διαφορετική φύση. Στην καντιανή όρολογία, θα λέγαμε πώς ό ρόλος τών έμπειρικών προτάσεων είναι ριζικά διαφορετικός από τόν ρόλο τών αναλυτικών προτάσεων.

1.5 'Η «γλωσσική απαγωγή»

Αυτή ή σύγκριση με τόν Kant δέν είναι αυθαίρετη³¹. Στην πραγματικότητα ή φιλοσοφία του Tractatus εντάσσεται σέ μιάν καντιανή προοπτική. Το πρόγραμμα τής «όροθέτησης τής γλώσσας» μοιάζει με τó καντιανό πρόγραμμα του διαχωρισμού τών περιοχών τής απόλυτης αναγκαιότητας και τής σχετικής αναγκαιότητας. Και οί άφετηρίες μοιάζουν: αν ό Kant προσπαθεί νά άπαντήσει στο πρόβλημα: «Πώς είναι δυνατό νά ισχύουν για τή φυσική πραγματικότητα οί νόμοι τής μηχανικής του Νεύτωνα και ή γεωμετρία του Ευκλείδη;», ό W. προσπαθεί νά άπαντήσει στο ρώτημα που θέτει ό Hertz: «Πώς είναι δυνατή, αν είναι βέβαια δυνατή, μιάν άξιωματική, τυπική θεωρία τής φύσης όπως είναι ή θεωρία του Νεύτωνα;» (T 6.341, 6.361).

'Η διαφορά ανάμεσα στις άπαντήσεις που έδωσαν οί δυό φιλόσοφοι βρίσκεται στη δυνατότητα τής a priori σύνθεσης, δηλαδή μιās σχετικής αναγκαιότητας: ό Kant τή δέχεται και ό W., εξαιτίας τής ιδιάζουσας άπεικονιστικής θεωρίας τής αλήθειας, τήν άπορρίπτει. 'Η καντιανή διάκριση ανάμεσα σέ «αναλυτικό» και «μη-αναλυτικό», στον W. γίνεται ριζική διχοτόμηση: οί προτάσεις είναι ή «λογικές» ή «περιστασιακές» — δέν ύπάρχει τρίτη δυνατότητα, λ.χ. Ιεράρχησης στη μορφή τών προτάσεων (T 5.558). 'Ο W. άποκλείει κάθε είδος συζήτησης για τήν αναλυτικότητα: άφού οί προτάσεις που έχουν νόημα είναι κατ' ανάγκη περιστασιακές, κάθε συζήτηση με νόημα ανήκει στην περιοχή του μη-αναλυτικού, του συμπτωματικού: γι' αυτό και ή συζήτηση για τó αναγκαίο δέν έχει νόημα. Μ' αυτό τόν τρόπο ό W. άρνεϊται τή δυνατότητα μιās γλώσσας που νά μπορεί νά πραγματευτεί τά προβλήματα τής σύνταξης (όπως κάνουν οί μαθηματικοί με τίς μετα-γλώσσες) και, τήν ίδια στιγμή, τοποθετεί τó ίδιο τó Tractatus σέ ένα no mans land.

Και όμως, παρόλη τή ριζική διχοτόμηση, μένει άπειθάρχητο ένα στοιχείο: τó «λέγειν» δέν άπορροφά τελείως τó «δεικνύειν». 'Ο ρόλος του τελευταίου

δὲν εἶναι διόλου ἀσήμαντος, ἀφοῦ οἱ ταυτολογίες, αὐτὲς οἱ ψευδοπροτάσεις, δείχνουν τὴ σκαλωσιὰ τοῦ κόσμου· οἱ ταυτολογίες, καὶ γενικότερα οἱ προτάσεις τῆς λογικῆς, «δείχνουν» πῶς προϋπόθεση τῆς λογικῆς εἶναι ἡ ὄντολογία τοῦ «ἀπλοῦ». Τὸ ἐπιχείρημα, ποὺ ὁ W. διατυπώνει ἐλλειπτικὰ στὴν T 6.124, μπορεῖ νὰ παρουσιαστεῖ καὶ τυπικά, ὡς «ὑπερβατικὴ ἀπαγωγή» μὲ τὸν τρόπο τοῦ Kant, — ὅπως κάνει λόγου χάρι ὁ Pears³²:

1. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς λογικῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δυνατότητα τοῦ συνδυασμοῦ ἐμπειρικῶν προτάσεων γιὰ τὸ σχηματισμὸ ταυτολογιῶν.
2. Ἡ (1) ἀπαιτεῖ τὴ δυνατότητα κατασκευῆς ἐμπειρικῶν προτάσεων.
3. Ἡ (2) συνεπάγεται τὴ δυνατότητα στοιχειωδῶν προτάσεων, δηλαδὴ τελικά, τὴν «κοκκώδη ὑφή» τῆς πραγματικότητας, τὴν οὐσία της.

Ἄλλὰ αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα δὲν τὸ ἀποτελοῦν ταυτολογίες τοῦ τύπου « p ἢ $\sim p$ » καὶ οὔτε εἶναι, τὸ ἴδιο, μιὰ ταυτολογία. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅλες οἱ προτάσεις καὶ οἱ ἐξηγήσεις ποὺ δίνονται στὸ *Tractatus*, ἐνῶ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τόσο σημαντικὰ πράγματα, εἶναι «ἄλεχτες» — δείχνουν κάτι ἀλλὰ δὲν λένε τίποτε. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι παράδοξο καὶ ὀλοφάνερα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τίς προϋποθέσεις τοῦ ἔργου, καὶ συγκεκριμένα πῶς ἡ φιλοσοφία δὲν ἔχει τίποτε κοινὸ μὲ τίς φυσικὲς ἐπιστῆμες — δὲν εἶναι «ἐπιστημονικὴ» ὅπως τὴν θέλει ὁ Russell οὔτε καὶ ancilla scientiae ὅπως τὴν θέλουν οἱ νεοθετικιστὲς — ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι θεωρία ἀλλὰ δραστηριότητα καὶ ὁ ἀπώτερος σκοπὸς της εἶναι νὰ κάνει τόπο σὲ κάτι ἄλλο ποὺ δὲν εἶναι πιά φιλοσοφία.

Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ: «Νὰ ποῦ ὀδηγεῖ ἡ μὴ-κριτικὴ παραδοχὴ πῶς τὸ σύμβολο δείχνει ἀπὸ μόνο του, πῶς ἡ ἀλήθεια εἶναι ζήτημα ἀπλοῦ ὑπολογισμοῦ μὲ σύμβολα: ὀδηγεῖ στὸ ἄφατο, στὸν μυστικισμό». Ἡ, ἀπὸ μιὰ σκοπιὰ πιὸ κοντινὴ σὲ ἐκείνη τοῦ W.: «Καταλαβαίνω πῶς γίνεται αὐτὸς ὁ γλωσσικιστικὸς ἰδεαλισμὸς³³ νὰ μὴν ἐξηγᾶει τίποτε ἀπὸ αὐτὰ ποὺ μὲ ἐνδιαφέρουν· ἡ σφαῖρα τῆς ἀξίας μένει ὀλοφάνερα ἐξωτερικὴ». Ἄλλὰ αὐτὰ τὰ παράδοξα συμπεράσματα ἔχουν καὶ συνέπεια καὶ λογικὴ ἰσχὺ — φτάνει νὰ δεχτεῖ κανεὶς τίς προϋποθέσεις τοῦ *Tractatus*. Αὐτὲς, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, περιορίζονται σὲ ὀχτὼ ἀρχές. Τίς ἀκόλουθες:

1.6 Οἱ ἀρχὲς τοῦ *Tractatus*

- (i) Τὰ γεγονότα εἶναι ἐπιμέρους, διακεκριμένα ἄτομα (ἀσυνέχεια). Τὸ ἴδιο καὶ οἱ προτάσεις.
- (ii) Τὰ γεγονότα ἀναλύονται σὲ ἔσχατες μονάδες: τίς καταστάσεις πραγμάτων. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ προτάσεις ἀναλύονται σὲ ἀτομικὲς προτάσεις.
- (iii) Οἱ καταστάσεις πραγμάτων εἶναι ἀνεξάρτητες· τὸ ἴδιο καὶ οἱ ἀτομικὲς προτάσεις.
- (iv) Καταστάσεις πραγμάτων καὶ ἀτομικὲς προτάσεις ἀναλύονται σὲ «ἀπλά» («ἀντικείμενα» καὶ «ὀνόματα» ἀντίστοιχα).

- (v) Ἡ σημασία ἑνὸς ὀνόματος εἶναι ἓνα ἀντικείμενο — ὁ φορέας του. Καὶ αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο ἔχει ἓνα καὶ μόνον ὄνομα (ἰσομορφισμός).
- (vi) Ἡ πρόταση εἶναι συνάρτηση ἀλήθειας τῶν ἐκφράσεων ποὺ περιέχονται σ' αὐτήν.
- (vii) Κάθε ἀτομικὴ ἔκφραση ἔχει ἓνα νόημα γιατί εἶναι εἰκόνα μιᾶς καὶ μόνου κατάστασης πραγμάτων.
- (viii) *Τὸ νόημα εἶναι καθορισμένο.*

Οἱ προτάσεις (i), (ii) καὶ (iv), ποὺ θέτουν τὸ αἶτημα τῆς ἀνάλυσης σὲ ἀπλὰ συστατικά, προέρχονται ἀπὸ τὸν Russell καὶ ἀνάγονται στὸν Leibniz³⁴. ταυτόχρονα, εἶναι τυπικὲς ἀρχές τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀντίληψη τῆς σύνθετης πρότασης ὡς συνάρτησης ἀτομικῶν προτάσεων (τὴν vi) ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὰ *Principia Mathematica* (ὁ Russell τὴν ἀποδίνει στὸν W.).

Οἱ ἀρχές (v) καὶ (vii) ἀποτελοῦν τὴν «ἀρχὴ τῆς ἀπεικόνισης» καὶ ὀφείλονται στὸν ἴδιο τὸν Wittgenstein — στὰ γραφτὰ του ἐμφανίζονται ἀργότερα καὶ χωρὶς αὐτές, δὲ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ στηθεῖ τὸ οἰκοδόμημα τοῦ *Tractatus*. Γι' αὐτὸ καὶ ἀποτελοῦν τὸ λογικὰ *πρῶτο* στοιχεῖο του.

Ἡ ἀρχὴ (iii) στηρίζει τὴ θεωρία τῆς ἀπεικόνισης καὶ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴ βασικὴ σκέψη τοῦ W. πὼς τὰ συνεκτικὰ τῶν προτάσεων δὲ συμβολίζουν.

Ἡ ἀρχὴ (viii) ὀφείλεται στὸν Frege ποὺ τὴ διατυπώνει ἔτσι: «Ὁ ὀρισμὸς μιᾶς ἔννοιας (ἑνὸς δυνατοῦ κατηγορήματος). . . πρέπει νὰ καθορίζει, χωρὶς ἀμφιβολία, γιὰ κάθε ἀντικείμενο, ἂν αὐτὸ περιέχεται στὴν ἔννοια (εἴτε ἢ ἀπόδοση τοῦ κατηγορήματος στὸ ἀντικείμενο εἶναι ἀληθὴς, εἴτε ὄχι). . . Αὐτὸ μποροῦμε μεταφορικὰ νὰ τὸ ἐκφράσουμε ἔτσι: ἡ ἔννοια πρέπει νὰ ἔχει ἓνα σαφὲς ὄριο. . . Σὲ μιὰ ἔννοια χωρὶς σαφὲς ὄριο θὰ ἀντιστοιχοῦσε μιὰ περιοχὴ ποὺ δὲ θὰ περικλειόταν ἀπὸ σαφὴ συνοριακὴ γραμμὴ ἀλλὰ, κατὰ μέρη, θὰ χανόταν, ἀόριστη, στὸ φόντο. Αὐτὸ διόλου δὲ θὰ ἦταν περιοχὴ· καὶ παρόμοια, εἶναι λάθος, μιὰ ἔννοια χωρὶς ξεκάθαρο ὀρισμὸ, νὰ τὴ λέμε ἔννοια...»³⁵

Στὸ *Tractatus*, ἡ ἀρχὴ αὐτὴ δὲν προβάλλεται ὅσο τῆς ταιριάζει: ἡ πρόταση T 3.23, μὲ ἀδιαπέραστη σχεδὸν πυκνότητα, λέει: «Τὸ αἶτημα γιὰ τὴ δυνατότητα τῶν ἀπλῶν σημείων εἶναι τὸ αἶτημα γιὰ τὸ καθορισμένο νόημα». Γιὰ τὴ θεμελιακὴ σημασία της μιᾶς πληροφορεῖ ἢ ἔκταση καὶ ἢ δριμύτητα τῆς κριτικῆς στὴν ὁποία αὐτὴ ἢ ἀρχὴ ὑποβάλλεται στὶς *Ἔρευνες*.

Αὐτές οἱ ὀχτῶ ἀρχές ἢ αἰτήματα προσδιορίζουν τὴ θεωρία τοῦ νοήματος καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποδείξει πὼς εἶναι συμβιβαστές, δηλαδὴ πὼς εἶναι ἐλεύθερες ἀπὸ ἀντίφαση. Ἀλλὰ ἂν θεωρήσουμε τὸ σύστημα ποὺ ὀρίζουν (γενετικά) ὡς *ὑπόδειγμα* καὶ τὸ συγκρίνουμε μὲ τὴν πραγματικὴ μας γλῶσσα,

δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστώσουμε πὼς καὶ αὐθαίρετο εἶναι (πουθενὰ δὲ βρίσκουμε «ἀπλὰ ὀνόματα») καὶ δὲ «σώζει τὰ φαινόμενα»: ὅμως, ὁ W. ὑποστήριξε, καὶ μάλιστα «δογματικά», ὅπως λέει ὁ ἴδιος³⁶, πὼς αὕτη εἶναι ἡ δομὴ τῆς κοινῆς γλώσσας. Τὸ πρόβλημα εἶναι: πὼς αὐτὸ τὸ ὑπόδειγμα «χημικῆς» ἔμπνευσης σαγήνεψε τόσους ἀνθρώπους; Σ' αὐτὸ ὁ W. προσπαθεῖ ν' ἀπαντήσει στὶς *Ἔρευνες* ὅπου ἀρνεῖται τὴ θεωρία τοῦ νοήματος T καὶ τὶς ψυχολογιστικὲς προϋποθέσεις της, (τὸ «νοητισμό»).

Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Tractatus σ' ἐκεῖνες τῶν *Ἐρευνῶν* ἔγινε βαθμιαῖα καὶ μὲ τὴν ἐπίδραση δυὸ παραγόντων πού, μόνο γιὰ εὐκολία, μποροῦμε νοερά νὰ τοὺς χωρίσουμε σὲ «ἐσωτερικὸ παράγοντα» — τὶς δυσκολίες πὺ γεννοῦν οἱ ιδέες τοῦ Tractatus — καὶ σὲ «ἐξωτερικὸ» παράγοντα: τὶς ἐπιδράσεις πὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνιχνεύσει τὸ ἔργο τοῦ W.

2. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ Tractatus στὶς «Ἔρευνες»

2.1 Οἱ δυσκολίες τοῦ Tractatus

Μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες θέσεις του, πὺ ὁ W. ἀναγκάζεται νὰ ἐγκαταλείψει, ἀφορᾷ τὴ φύση τῶν μαθηματικῶν: κατὰ τὸ Tractatus οἱ μαθηματικὲς προτάσεις, ὅμοια μὲ τὶς προτάσεις τῆς λογικῆς, δὲ «λένε» τίποτε (T 6.21) — εἶναι, θὰ λέγαμε, καὶ αὐτὲς ψευδοπροτάσεις. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, στὰ μαθηματικὰ ἔχουμε μόνο *ἐξισώσεις* (T 6.22) καὶ ἡ μαθηματικὴ ἀπόδειξη εἶναι μονάχα μιὰ μέθοδος «ὑπολογισμοῦ», ἓνα μηχανικὸ ἐπιβοήθημα πὺ ἀνήκει στὴ λογικὴ καὶ δὲν ἔχει σχέση μὲ κανένα εἶδος «ἐνόρασης»: σκοπὸς τῆς ἀπόδειξης εἶναι νὰ καταστήσει φανερὴ τὴ λογικὴ μορφή — εἶναι, δηλαδή, ἓνα μέσο ἀνάλογο μὲ τοὺς πίνακες ἀλήθειας στὴ λογικὴ. Τὸ αὐθαίρετο αὐτὸ ξεχώρισμα τῶν μαθηματικῶν ἀπὸ τὴ λογικὴ — πὺ συνίσταται στὸ διαφορετικὸ βαθμὸ ἀμεσότητος τοῦ «δειξιμάτος» τῆς μορφῆς — ἤδη περιέχει τὸ σπὸρο γιὰ μιὰ διαφορετικὴ θέση. Ἡ ἀπεριόριστη γονιμότητα τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τῶν μαθηματικῶν κανόνων ὀδηγεῖ τὸν W. νὰ ἐγκαταλείψει τὴ θέση πὺ οἱ μαθηματικὲς προτάσεις εἶναι «ἀ-νόητες»: αὐτὲς, στὴν ἀντίληψη πὺ ἐκτίθεται στὶς Philosophische Bemerkungen, διαφέρουν ἀπὸ τὶς γνήσιες προτάσεις (τὶς περιστασιακὲς) γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νόημα ἔχουν (μέσα τους) καὶ τὴν ἀλήθεια³⁷. Αὕτη ἡ πρώτη ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὶς θέσεις τοῦ Tractatus ὀλοκληρῶνεται στὶς ἡμιτελεῖς «Παρατηρήσεις πάνω στὰ θεμέλια τῶν μαθηματικῶν» ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ ἀντίληψη πὺ τὰ μαθηματικὰ «εἶναι ἓνα παράδειγμα, ἓνα πρωταρχικὸ γλωσσικὸ ὑπόδειγμα»³⁸. Ἡ μαθηματικὴ δραστηριότητα φαίνεται τώρα πᾶ στὸν W. σὰν «ἐφεύρεση» καὶ ὄχι σὰν «ἀνακάλυψη»: αὕτη ἡ ἀπόκλιση πρὸς τὴν κατασκευαστικὴ, σχεδὸν «τελεστικὴ» (operational) ἀντίληψη τῶν μαθηματικῶν, πὺ ἔχει σημαντικὰ ἐπακόλουθα, πιθανὸ νὰ ὀφείλεται στὴν ἐπίδραση τοῦ μαθηματικοῦ ἐνορατισμοῦ (intuitionismus).

Ἄλλὰ τὸ οἰκοδόμημα τοῦ *Tractatus* δίνει σημεῖα ἀνεπάρκειας καὶ σ' ἄλλες περιοχές, ὅπως λ.χ. στὴν περιοχὴ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ «ἀπλοῦ» ποῦ εἶναι στενὰ δεμένο μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἀτομικῶν προτάσεων. Αὐτὸ τὸ πρόβλημα παρουσιάζεται στὸν W. μὲ τὴν μορφή τοῦ «προβλήματος» τῶν προτάσεων ποῦ ἀναφέρονται σὲ χρώματα: πῶς μπορεῖ ἡ ἀπόδοση μιᾶς ιδιότητος σὲ ἓνα ἀντικείμενο (λ.χ. ἐνὸς κατηγορήματος τοῦ τύπου «κόκκινο») νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴν ἀπόδοση σ' αὐτὸ κάποιας ἄλλης ιδιότητος; Ἔτσι, λ.χ., ἂν τὴν πρόταση «στὸ σημεῖο Σ τοῦ ὀπτικοῦ μου πεδίου τὴν στιγμὴ Χ ὑπάρχει τὸ χρῶμα Κ» τὴν συμβολίσω «ΚΣΧ», τότε αὐτὴ ἡ πρόταση κατ' ἀνάγκη ἀντιφάσκει μὲ τὴν πρόταση «ΠΣΧ» ποῦ ἀποδίδει, τὴν ἴδια στιγμὴ Χ καὶ στὸ ἴδιο σημεῖο Σ, τὸ χρῶμα «πράσινο». Αὐτὸ, γιὰ τὴν πρόταση «ἂν κατιτὶ εἶναι κόκκινο τότε δὲν εἶναι πράσινο» μοιάζει νὰ εἶναι μιὰ ταυτολογία — καὶ ἡ «ΚΣΧ καὶ ΠΣΧ» μιὰ ἀντίφαση —. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, στὸ *Tractatus* ὑποστηρίζεται πῶς καμία πρόταση τοῦ τύπου «( )ΣΧ», δὲν εἶναι ἀτομικὴ, ἀφοῦ οἱ ἀτομικὲς προτάσεις εἶναι ἀνεξάρτητες. Ὡστόσο ὅμως νιώθουμε πῶς οἱ προτάσεις τοῦ τύπου «( )ΣΧ» πλησιάζουν τὴν ἰδέα ποῦ ἔχουμε γιὰ τὴ φύση τῆς ἀτομικῆς πρότασης ὅσο θὰ ἦταν μπορετὸ νὰ τὴν πλησιάσει κατιτί· καὶ ἡ ἀνάλυση αὐτῶν τῶν προτάσεων φαίνεται πῶς ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση. Αὐτὸ, ὁ W. τὸ ἀναγνωρίζει στὸ ἄρθρο του «Some Remarks on Logical Form» (1929) ὅπου γράφει πῶς «καμία ἀνάλυση δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλείσει τίς ἀποφάνσεις ποῦ συνεπάγονται διαβάθμιση». Γι' αὐτὸ ἐγκαταλείπει τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἀπλῶν προτάσεων καὶ εἰσάγει τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ προτάσεις ποῦ «ἀποκλείονται» ἀμοιβαῖα καὶ σὲ «ἀντιφατικὲς» προτάσεις· γιὰ τίς πρῶτες «δὲν ὑπάρχει τὸ λογικὸ γινόμενο p καὶ q . . . καὶ σ' αὐτὸ συνίσταται ὁ ἀποκλεισμός, σὲ ἀντιπαραβολὴ μὲ τὴν ἀντίφαση»· ἡ γραμμὴ «ΑΑΨ» στὸν πίνακα ἀλήθειας τοῦ λογικοῦ γινόμενου τῶν ἀτομικῶν προτάσεων χρώματος p καὶ q (p -ἀληθῆς, q -ἀληθῆς, γινόμενο-ψευδές), «δίνει στὴν πρόταση μιὰ λογικὴ πολλαπλότητα μεγαλύτερη ἀπὸ κείνη τῶν πραγματικῶν δυνατοτήτων. Αὐτὸ εἶναι, λέει ὁ W. ὀλοφάνερα, ἓνα ἐλάττωμα στὸν συμβολισμό μας. . .». Στὸ ἴδιο ἄρθρο, παραβάλλει τὴν προτασιακὴ μορφή «( )ΣΧ» μὲ τὴν: «ὁ . . . κάθετα τώρα σ' αὐτὴν τὴν καρέκλα», καὶ παρατηρεῖ πῶς ἡ μορφή τῆς δεύτερης ἀποκλείει τὸ ἀντικείμενο (λ.χ. ἂν στὴν καρέκλα κάθετα ὁ Πέτρος, εἶναι λογικὰ ἀδύνατο νὰ κάθετα καὶ ὁ Γιώργος). Στὶς *Philos. Bemerkungen* γράφει πῶς, στὴν περίπτωσι τῶν χρωμάτων, «οἱ προτάσεις συγκρούονται στὸ ἀντικείμενο» (§ 79) καὶ πῶς «στὴν πραγματικότητα, δὲν ἐφαρμόζω τὴν πρόταση σὰν μετρικὸ κανόνα, ἀλλὰ ἐφαρμόζω τὸ σύστημα τῶν προτάσεων» (§ 34, Zettel 331 - 370). Αὐτὸ εἶναι σημάδι ἀλλαγῆς στὴν προοπτικὴ καὶ προετοιμάζει γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ «γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ».

Τέλος, τὸ πρόβλημα τῆς προθετικότητος ποῦ εἶναι σύμφυτη μὲ τὴν ἀπόφανση μιᾶς πρότασης (καθόσο αὐτὴ εἶναι μιὰ ἐνέργεια) πρέπει νὰ ἔπαιξε βασικὸ ρόλο στὴν ἀναθεώρηση καὶ ἐγκατάλειψη τῶν ἀπόψεων τοῦ *Tractatus*.

Στὸ *Μπλὲ Βιβλίο*, ὁ W. λέει πὼς στὸ ἐρώτημα «τί κάνει μιὰ προσωπογραφία νὰ εἶναι προσωπογραφία τοῦ τάδε;» μιὰ σωστὴ καὶ καίρια ἀπάντηση θὰ ἦταν: «ἡ πρόθεση» (σ. 71) Καὶ αὐτὸ τὸ θέμα θὰ ἐνσωματωθεῖ στὴν ἔννοια τῆς χρήσης.

2.2 Ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις

Ἐδῶ θὰ περιοριστῶ σὲ μερικὲς ἀπλὲς νύξεις. Τὶς ἀπαριθμῶ:

1. Ἡ ἀρχὴ τοῦ *Russell* πὼς ἡ φιλοσοφία εἶναι μιὰ ἀναλυτικὴ δραστηριότητα θεωρεῖται, σιωπηρὰ, ὡς «κτῆμα» ποῦ δὲν γίνεται νὰ ἀμφισβητηθεῖ.
2. Ὁ *Moore*, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ φιλοσοφικὴ διάθεση νὰ ἐρμηνεύουμε τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἐμπειρία σύμφωνα μὲ ὁμοιομορφα καὶ γενικευμένα ἐννοιολογικὰ σχήματα, προτείνει μιάν, θὰ λέγαμε, *ad hoc* ἀντιμετώπιση γιὰ κάθε συγκεκριμένο πρόβλημα. Αὐτὸ, συνεπάγεται τὴν ἐπινόηση γιὰ κάθε πρόβλημα μιᾶς κατάλληλης καὶ ξεχωριστῆς μεθόδου. Αὐτὴ τὴ στάση υἱοθετεῖ καὶ ὁ W. χωρὶς ὅμως νὰ δεχτεῖ καὶ τὴν εἰδικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ *Moore* ὁ ὁποῖος ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀνάλυση σὰν ἓνα εἶδος ψυχολογικῆς «ἐπιθεώρησης»³⁹ τοῦ νοήματος μιᾶς ἐμπειρίας. Ἀντίθετα, στὶς *Ἐρευνες* ὁ W. καταπολεμᾷ ὅλες τὶς μορφὲς τοῦ «νοητισμοῦ».
3. Γιὰ τὸν μαθηματικὸ «ἐνορατισμὸ» (*intuitionismus*) μιλήσαμε πιὸ πάνω. Τὸ 1928, ὁ ἀρχηγὸς αὐτῆς τῆς σχολῆς, ὁ *Brouwer* ἔκανε στὴ Βιέννη μιὰ διάλεξη πάνω στὴ θεμελίωση τῶν μαθηματικῶν· ὁ *Wittgenstein* ἦταν παρὼν καὶ φαίνεται πὼς αὐτὴ ἡ διάλεξη εἶχε ἀποφασιστικὴ γι' αὐτὸν σημασία.
4. Ἡ ἐμπειρία τοῦ W. ὡς δασκάλου σ' ἓνα δημοτικὸ σχολεῖο στὴ νότιο Αὐστρία⁴⁰ πρέπει νὰ τοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ προσέξει τὶς διαδικασίες ποῦ σχετίζονται μὲ τὴν ἐκμάθηση τῆς κοινῆς γλώσσας.
5. Ἡ γνωριμία μὲ τὸν *Ramsey* εἶχε, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος ὁ W., μιὰ βαθιὰ ἐπίδραση πάνω στὴ σκέψη του. Ἀπὸ τὰ βασικὰ θέματα τοῦ *Ramsey* δυὸ τουλάχιστον ἐπηρέασαν τὸν W.: (1) ἡ κριτικὴ στὸν «σχολαστικισμὸ» ποῦ ἔχει ὡς οὐσιαστικὸ του «γνώρισμα νὰ πραγματεύεται τὸ ἀόριστο σὰ νὰ ἦταν ἀκριβὲς καὶ νὰ προσπαθεῖ νὰ τὸ ὑπαγάγει σὲ μιάν ἀκριβὴ λογικὴ κατηγορία»⁴¹ καὶ (2) ἡ πραγματιστικὴ ἀντίληψη τῆς λειτουργίας τῶν λογικο-γλωσσικῶν διαδικασιῶν στὸ πλαίσιο τῆς κανονικότητας καὶ τῆς ὁμοιομορφίας ποῦ χαρακτηρίζουν τὴν καθημερινὴ ζωὴ.
6. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὁμοιότητες μὲ ὀρισμένα συμπεράσματα τῆς ψυχολογικῆς σχολῆς τοῦ *Würzburg* — ὁμοιότητες ποῦ πιθανὸ νὰ ἀνάγονται σὲ κοινὲς ρίζες, ὅπως λ.χ. τὸ ἔργο τοῦ *K. Bühler* —, ὁ W. ἀναφέρεται στὸν *Jastrow*, στὸν *Köhler* καὶ, συχνότερα ἀπ' ὄλους, στὸν *William James*. Αὐτὴ ἡ ἐπιμονὴ ὑποδηλώνει ἴσως, πὼς χῶρια ἀπὸ τὴν τεχνικὴ συμβολὴ τοῦ *James* στὰ ψυχολογικὰ ζητήματα, ὁ W. ἐκτιμοῦσε καὶ τὴν φιλοσοφικὴ σκοπιὰ του ποῦ ἔχει ἔντονο ἀντι-οὐσιαστικιστικὸ χρῶμα. Πράγματι, στὶς *Ἐρευνες* διακρίνει κανεῖς τὴ συγγένεια μὲ τὶς ἀκόλουθες σκέψεις τοῦ *James*:
«Ὁ θεωρητικὸς νοῦς τείνει πάντα στὴν ὑπερβολικὴ ἀπλούστευση τῶν ὑλι-

κῶν του. Αὐτὴ εἶναι ἡ ρίζα ὄλου τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ καὶ τοῦ μονόπλευρου δογματισμοῦ ποὺ μαστίζει τὴ φιλοσοφία καὶ τὴ θρησκεία. . . "Ἄν ρωτάγαμε ποιά εἶναι ἡ οὐσία, λ.χ. τῆς «κυβέρνησης», ὁ ἕνας θὰ μᾶς ἔλεγε πῶς εἶναι ἡ ἐξουσία, ὁ ἄλλος πῶς εἶναι ἡ ὑποταγή, ὁ ἄλλος ἡ ἀστυνομία, ὁ ἄλλος ὁ στρατός, . . . : εἶναι ὅμως ἀλήθεια πῶς καμιά κυβέρνηση δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει χωρὶς ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα· καὶ τὴ μιὰ στιγμή προεξέχει τὸ ἕνα, τὴν ἄλλη τὸ ἄλλο. . . "Ὅποιος ξέρει ἀπὸ κυβερνήσεις θὰ θεωρήσει πῶς μιὰ ἀφηρημένη ἔννοια ποὺ θὰ ἐνοποιούσε αὐτὰ ὅλα, θὰ παραπλανοῦσε περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι θὰ διαφώτιζε». Καὶ ἄλλοῦ: «Γιὰ νὰ καταλάβουμε κατιτὶ σωστὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ δοῦμε καὶ ἔξω καὶ μέσα στὸ περιβάλλον του. . . Πάντα διευκολύνει τὴν κατανόηση τῆς σημασίας ἑνὸς πράγματος, ἂν ἐξετάσουμε, σ' ἄλλες καταστάσεις, τὶς ὑπερβολές καὶ τὶς παραμορφώσεις του, τὰ ἰσοδύναμα καὶ τὰ ὑποκατάστατα καὶ πῶς κοντινὰ συγγενικά του»⁴².

Ἐπιμένω στὴν *ψυχολογικὴ* διάσταση γιατί αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ βασικὰ νέο στοιχεῖο στὶς *Ἔρευνες*, ἂν τὶς παραβάλλουμε μὲ τὸ *Tractatus*. Καὶ ὅταν ὁ W. ἐπικρίνει τὸν Frege καὶ τὸν Cantor γιὰ τὴ λογικιστικὴ τους ἀντίληψη τῶν μαθηματικῶν, ξαναγυρίζει στὰ θέματα ποὺ μελετοῦσαν οἱ «ψυχολογιστὲς» μαθηματικοὶ τοῦ 19ου αἰῶνα καθὼς ὁ Schröder καὶ ὁ Du Bois Reymond⁴³. 7. Στὸ φόντο βρίσκεται, μαζὶ μὲ τὸ *Tractatus* καὶ τὴ διαρκὴ ἰδεατὴ ἀναφορὰ στὸν μεγάλο φυσικὸ Hertz, καὶ ὁ διάλογος μὲ τὶς ἰδέες τοῦ M. Schlick.⁴⁴

3. Οἱ Φιλοσοφικὲς Ἔρευνες

3.1 Χρῆση καὶ γλωσσικὰ παιχνίδια.

Στὸ *Tractatus* τὰ βασικὰ ρωτήματα ἦταν: «Ποιά εἶναι ἡ σημασία τῆς λέξης X;» καὶ «ποῖο εἶναι τὸ νόημα τῆς πρότασης p;» Στὸ T3.327 ὁ W. μιλάει γιὰ «χρησιμοποίηση» τοῦ σημείου καὶ λέει πῶς ἐκεῖνο ποὺ μετατρέπει τὸ σημεῖο σὲ σύμβολο (λ.χ. τὸ προτασιακὸ σημεῖο σὲ πρόταση μὲ νόημα) εἶναι ἡ χρῆση του· τὴ χρῆση ὅμως τὴν ἀντιλαμβάνοταν σὰν ἕνα εἶδος προβολῆς κατὰ τὸ μαθηματικὸ πρότυπο. Οὐσιαστικὸ εἶναι πῶς ἡ σημασία τοῦ ὀνόματος ἐγκεῖται στὸ ὅτι εἶναι προβολικὰ συσχετισμένο μὲ τὸ ἀντικείμενο ποὺ ὑποσημαίνει· καὶ αὐτὸς ὁ μονοσήμαντος συσχετισμὸς εἶναι *ἀκαμπτos*, ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὶς περιστάσεις.

Τὸ θέμα τῆς χρήσης ὑπάρχει λοιπὸν καὶ στὸ *Tractatus* ἀλλὰ βρίσκεται στὸ περιθώριον· τὸν κύριον ρόλον τὸν παίζει ἡ ἀναζήτησις τῆς «οὐσίας» τῆς γλώσσας.

Στὶς «Ἔρευνες» ἡ προοπτικὴ ἀλλάζει· τὸ πλαίσιο διευρύνεται καὶ ὁ τρόπος ἐξήγησις προσανατολίζεται πρὸς τὴ *χρῆση*· ἡ νέα, καὶ εὐρύτερη, ἀντίληψη αὐτῆς τῆς ἔννοιαις⁴⁵, ἔχει στὶς *Ἔρευνες* τὴ θέσιν ποὺ «σὲ ἄλλα συστήματα

κατέχει ή άρχή τής έπαλήθευσης»⁴⁶. τώρα, τὸ ρώτημα «ποιά είναι ή σημασία τοῦ ὀνόματος X;» γίνεται: «Πῶς χρησιμοποιεῖται ή λέξη X;». Ἔτσι, τὸ νόημα καί ή σημασία ταυτίζονται μετὰ τή χρήση, ή καλύτερα μετὰ τὶς χρήσεις αὐτῶν τῶν λέξεων· καί οἱ χρήσεις αὐτὲς εἶναι ἀμέτρητες, ἀκαθόριστες (indefinite)⁴⁷, ἀφοῦ ἐντάσσονται στίς δραστηριότητες ποῦ συνεπάγονται καί ἐξωγλωσσικά στοιχεῖα καί ἐξαρτῶνται, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ἀπὸ τὶς συμβάσεις ποῦ διέπουν τὸν τρόπο ζωῆς καί τή συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων. Ἐντὶς γιὰ τή λέξη «χρήση» συχνὰ ὁ W. χρησιμοποιεῖ, ὡς ἰσοδύναμη, μιὰ ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες:⁴⁸ «ρόλος», «σκοπός», «λειτουργία», «έφαρμογή», «γραμματική» μιᾶς λέξης, μιᾶς ἔκφρασης, κτλ.

Τὸ μέσο γι' αὐτὴ τή μεταστροφή, ποῦ προϋποθέτει μιὰ διαφορετικὴ ἀντίληψη τοῦ τρόπου μετὰ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ ή γλώσσα, εἶναι ή ἔννοια τοῦ «γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ» ποῦ εἰσάγεται στὸ E7 καί διευκρινίζεται λίγο παρακάτω (στὸ E23). Ἡ ἐξήγησή της, ποῦ βρίσκεται στίς προπαρασκευαστικὲς μελέτες γιὰ τὶς Ἔρευνες — στὸ *Κατὰ Βιβλίον* —, εἶναι ή ἀκόλουθη:

«Θὰ ὀνομάσουμε 'γλωσσικὰ παιχνίδια' τὰ συστήματα συνεννόησης ὅπως αὐτὰ ποῦ προσδιορίσαμε στὸ 1 - 5. [Ὁ W. μιλάει γιὰ τὸ ἀπλοποιημένο σύστημα συνεννόησης τῶν χτιστῶν ποῦ περιγράφει καί στὰ E7 καί 8-10]. Μοιάζουν λίγο-πολύ, μετὰ αὐτὰ ποῦ, στήν κοινὴ γλώσσα, τὰ λέμε 'παιχνίδια'. Μετὰ τὴν ἐπίδοση σ' αὐτὰ τὰ παιχνίδια, τὰ παιδιὰ μαθαίνουν τὴ μητρικὴ τους γλώσσα καί τὰ παίζουν γιὰ νὰ διασκεδάζουν. Αὐτὰ τὰ 'γλωσσικὰ παιχνίδια' δὲν ἀντιπροσωπεύουν ἀτελεῖα, γιὰ μᾶς, ἀποσπάσματα ἀπὸ μιὰ δοσμένη γλώσσα, ἀλλὰ τὸ καθένα τους μᾶς φανερώνεται ὡς μιὰ πλήρης γλώσσα, ὡς ἓνα μέσο τῆς συνεννόησης ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους. Ἐν συγκρατήσουμε τούτῃ τὴν ἰδέα στὸ νοῦ μας, πιὸ εὔκολα θὰ μπορέσουμε νὰ φανταστοῦμε πῶς, σ' ἓνα πρωτόγονο στάδιο τῆς κοινωνίας, αὐτὴ ή πολὺ ἀπλὴ μορφή τῆς γλώσσας μπορεῖ ν' ἀποτελέσει τὸν μοναδικὸ τρόπο συνεννόησης ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους μιᾶς φυλῆς. Σκεφτεῖτε τί θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ή ἀριθμητικὴ αὐτῶν τῶν πρωτόγονων φυλῶν. Ὄταν οἱ ἔφηβοι ή οἱ ἐνήλικες μαθαίνουν αὐτὸ ποῦ μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε «τεχνικὲς γλώσσες» χρησιμοποιώντας σχήματα καί διαγράμματα, σημεῖα τῆς προβολικῆς γεωμετρίας καί τύπους γιὰ τὶς χημικὲς οὐσίες, κτλ., μαθαίνουν νὰ μεταχειρίζονται ἄλλες μορφὲς 'γλωσσικῶν παιχνιδιῶν'.

Παρατήρηση: φανταζόμαστε πῶς ή γλώσσα τοῦ ἐνήλικα ἔχει τὴ μορφή ἐνὸς μεγάλου νεφελώματος, ποῦ θὰ ἦταν ή μητρικὴ του γλώσσα, καί ποῦ στὸ πεδίο τῆς βαρύτητάς του κινεῖται τά, λίγο πολὺ, ξεκάθαρα προσδιορισμένα 'γλωσσικὰ παιχνίδια' ποῦ ἀνήκουν στὸν χῶρο τῆς τεχνικῆς»⁴⁹.

Πιὸ πρὶν, στὸ *Μπλέ βιβλίον*, ή ἀντίληψη τοῦ ὄρου ἦταν πιὸ κοντὰ στὸν φορμαλισμὸ τοῦ *Tractatus*: Στὰ γλωσσικὰ παιχνίδια, «ὁ τρόπος χρήσης τῶν σημείων γίνεται πιὸ ἀπλὸς ἀπὸ ὅ,τι στίς πολὺπλοκες ἀλληλεπιδράσεις τῶν

καθημερινών μας συζητήσεων. . . 'Η μελέτη τών 'γλωσσικῶν παιχνιδιῶν' εἶναι ἡ μελέτη τών πρωτόγονων μορφῶν τῆς γλώσσας ἢ ἡ μελέτη τών πρωτόγονων γλωσσῶν». Τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι εἶναι, ἀρχικά, σ' ἓνα μεγάλο βαθμὸ ἓνα τεχνητὸ σύστημα ὅπως οἱ λογισμοί, ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦμε σὰν ὑπόδειγμα γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς κοινῆς μας γλώσσας. 'Ανάμεσα σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη καὶ σὲ κείνη τοῦ *Tractatus* (ἢ οὐσία τῆς γλώσσας εἶναι ἓνας λογισμὸς) μεσολαβεῖ ἡ «λογισματικὴ θεωρία» τῆς χρήσης — ὅπως τὴν ὀνομάζει ὁ Bogen⁵⁰ — σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ χρήση μιᾶς πρότασης ἢ ἔκφρασης εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ ἑνὸς λογισμοῦ ποὺ ἔχει καθορισμένους κανόνες (E81).

'Ο ὅρος 'γλωσσικὸ παιχνίδι' ὑποδηλώνει μιὰ διπολικότητα ποὺ δὲ σηκώνει παραπέρα ἀναγωγὴ καὶ δείχνει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ «σύμπλεχτου» σὲ ὁμοιογενεῖς «μονάδες»⁵¹ ποὺ δὲν ξεχωρίζουν ἀβθαίρετα μιὰν ἀποψη, ὅπως ἔκαναν τὰ ἑτερογενῆ στοιχεῖα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὸ *Tractatus*. 'Η μονάδα διατηρεῖ, μὲ ἀπλὴ μορφή, ὅλες τὶς ιδιότητες τοῦ συνόλου καὶ ἀποτελεῖ τὸν ὅρο γιὰ τὴ σύγκριση, τὸ ὑπόδειγμα, ποὺ, ὡς ἀπλούστερο ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο ποὺ μελετᾶμε, μᾶς διευκολύνει στὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων καὶ στὸν ἔλεγχο θεωριῶν.

Μέσα ἀπὸ τὸν πόλο «παιχνίδι» ἢ γλώσσα δένει μὲ ἐξωγλωσσικὲς δραστηριότητες ποὺ ἐξυπονοοῦν κανόνες καὶ τρόπους διδασκαλίας γιὰ τὴ συνεννόηση, κριτήρια γιὰ τὴν ἐπιτυχία, τὴν κατανόηση τῶν κανόνων, τὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων, κ.ἄ., καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὴν κοινωνικὴ συναλλαγὴ.

Ὡστε τὸ ξεχώρισμα τῶν διαφορετικῶν γλωσσικῶν δραστηριοτήτων καὶ ἐνεργειῶν, γίνεται μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἔννοιας τοῦ «γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ», ποὺ θεμελιώνει τὸν πολυμορφισμό⁵² τῆς γλωσσικῆς λειτουργίας καὶ προϋποθέτει τὴν ἀντίληψη πῶς: «ἡ βαθύτερη δομὴ τῆς γλώσσας ἔγκειται στὴ διαφοροποίησι τῶν γλωσσικῶν μορφῶν»⁵³. Καὶ μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια εἶναι συνδεμένες πλῆθος ἄλλες, ὅπως «κανόνας», «συγγένεια», «κριτήριο», «ὁμοιότητα στὴν οἰκογένεια» κτλ. Αὐτὸς ὁ ἐννοιολογικὸς ὀπλισμὸς, ποὺ ἀποβλέπει στὴν διεύρυνση τῆς παραδοσιακῆς λογικῆς μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ «κριτηριακοῦ δεσμοῦ»⁵⁴ τῆς πρότασης μὲ τὶς καταστάσεις ποὺ τῆς δίνουν νόημα, ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο καὶ σημαντικότερο βῆμα τοῦ W. 'Αποτέλεσμά του εἶναι ἡ ἐγκατάλειψη τῆς θεωρίας τῆς δομικῆς ταυτότητας τῆς γλώσσας καὶ τοῦ κόσμου, ἀφοῦ, τώρα πιά, εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ γλώσσα γενικά, ἔχει μιὰ δομὴ· μαζί μ' αὐτὴν πέφτει καὶ ὅλη ἡ ὄντολογία τοῦ γεγονότος ποὺ ὑποστήριζε τὸ οἰκοδόμημα τοῦ *Tractatus*.

'Η γλώσσα, στὴ νέα ἀντίληψη ποὺ ἀπομυθοποιεῖ τὴ Λογικὴ (E221), αὐτοθεμελιώνεται σὰν ἀέναη πηγὴ 'γλωσσικῶν παιχνιδιῶν'· αὐτὰ ἐκφράζουν κα-

νονικότητες, «μεγαλύτερες συχνότητες» (E142) φαινομένων που είναι συνυφασμένα με τις μορφές ζωής*· σε τελευταία ανάλυση, αυτές οι μορφές ζωής είναι το έσχατο θεμέλιο τής χρήσης.

3.2 Παραδείγματα γλωσσικών παιχνιδιών**

(α) Υπόδειγμα: «οί χτίστες». Ένας χτίστης A προστάζει τον βοηθό του B να φέρνει όρισμένα οικοδομικά υλικά· ή «γλώσσα» τους, αποτελείται από ελάχιστες εκφράσεις όπως «Πλάκα!», «Τουβλο!» κτλ. (E 2, 8 - 10, 15, 17 19 - 21). Ο W. το χρησιμοποιεί για να συζητήσει τις έννοιες τής «ανάλυσης», τής «πρότασης», τής «προσταγής», του «όνόματος».

(β) Το γλωσσικό παιχνίδι με τα ρήματα «ονομάζω» και «κατονομάζω» (E1, 7, 15, 26-28, 38 κτλ.). Από τον Άδამ που κατονομάζει τα ζώα για να τα γνωρίσει ως τον Russell, οι περισσότεροι φιλόσοφοι (άραγε μόνο αυτοί;), λίγο πολύ, δέχονται πως ουσία τής ονομασίας είναι ή αντιστοιχία ονόματος και ονομαζόμενου. Ο Σωκράτης λ.χ. αποδίνει το όνομα μόνο στα πρωταρχικά εκείνα «στοιχεία» που δεν όρίζονται και που ή ονομασία τους αποτελεί τή συνθήκη για τή δυνατότητα του όρισμού και τής περιγραφής (E47). Ο Αύγουστίνος (E1) ταυτίζει τήν εκμάθηση τής γλώσσας με τόν συσχετισμό που οι άνθρωποι έγκαθιστούν ανάμεσα στα όνοματα και σε καθορισμένα αντικείμενα· ακόμη θεωρεί πως αυτό τόν συνταίριασμα ονόματος με αντικείμενο αποτελεί τήν ουσία τής γλώσσας. Τόν ίδιο έκανε και ό W. στο *Tractatus*. Ωστόσο, ή εκμάθηση τής ονομασίας, όπως τήν περιγράφει ό Αύγουστίνος, είναι ένα από τά άμέτρητα γλωσσικά παιχνίδια που μās επιτρέπουν να μαθαίνουμε τά όνοματα. Λάθος είναι να γενικεύουμε και να θεωρούμε πως αυτό αποτελεί τόν μοναδικόν πρότυπο (E32).

(γ) Γλωσσικό παιχνίδι αποτελούν και τά σχετικά με τή λέξη «παιχνίδι»· αυτό εξετάζεται στα E 66-71 και από τήν παραπέρα εξέτασή του ξεπηδούν αναλύσεις των έννοιων: «όμοιότητα στην οικογένεια», «κανονικότητα», «κριτήριο», «εξήγηση», «άκρίβεια», «όρισμός».

(δ) Οι εκφράσεις και οι δραστηριότητες οι σχετικές με τόν ρήμα «διαβάζω» — που κοινά λέμε πως υποσημαίνει μιάν διαδικασία και μάλιστα «νοητική» — συνιστούν ένα γλωσσικό παιχνίδι. Σ' αυτό ό W. αφιερώνει 11 σελίδες (E 156-172) και τόν χρησιμοποιεί για να εξετάσει τις διάφορες παραλλαγές του «νοητισμού» (mentalismus) που αφορά όχι μόνο αυτό τόν ρήμα, αλλά και τά άλλα «νοητικά» ρήματα όπως: έννοω, γνωρίζω, καταλαβαίνω, θέλω, επιθυμώ, κτλ.

(ε) Όπως ή λέξη «όνομα», έτσι και οι λέξεις «άριθμός» και «πρόταση» μπορούν να εξεταστούν με τή μέθοδο των γλωσσικών παιχνιδιών.

*Ο όρος δέν έχει βιωματική, ύπαρξιακή προέκταση. Δές E655: «Τόν ζήτημα δέν είναι να εξηγήσουμε ένα γλωσσικό παιχνίδι με τά βιώματά μας». Ίσως αντίστροφα.

**Δές και τόν λήμμα «γλωσσικό παιχνίδι» στον Πίνακα-γλωσσάρι.

3.3 Τὰ «λάθη» τοῦ *Tractatus*

Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἐννοιολογικοῦ ὀπλισμοῦ ποὺ ἐπινόησε, ὁ W ἐπιχειρεῖ νὰ ρίξει τὰ «χάρτινα σπίτια» ποὺ ἔχτισε — σὲ συνεργασία, βέβαια, μὲ ἄλλους—. Οἱ στόχοι του εἶναι δύο, τουλάχιστον, εἰδῶν:

A. Νὰ «ξεσκεπάσει» τὸν λογικὸ ἀτομισμό τοῦ *Tractatus* καὶ νὰ δείξει πῶς ἦταν μιὰ «δεισιδαιμονία». Ταυτόχρονα, νὰ ἐξηγήσει πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ παρασυρθεῖ καὶ νὰ θεωρήσει ἀληθινὴ μιὰ τέτοια προκατάληψη.

B. Νὰ καταρρίψει τὴν ψυχολογιστικὴ θεωρία τοῦ νοήματος ποὺ κρυβόταν πίσω ἀπὸ τὴ θεωρία T—καὶ ἄς μὴν ἦταν διόλου διατυπωμένη στὸ *Tractatus*—καὶ, πέρα ἀπ' αὐτήν, τὸ «δόγμα τῶν εἰδικῶν ἐμπειριῶν στὴ φιλοσοφία τοῦ πνεύματος»⁵⁵, δόγμα ποὺ ἔχει πίσω ἀπὸ τὶς πλάτες του μιὰ σεβάσμιμα παράδοση: τὴν παράδοση τοῦ λεγόμενου «νοητισμοῦ» (*mentalismus*) ποὺ ἀνάγεται στὸν Descartes⁵⁶ (E36-7).

Ὁ W. συγκεντρώνει τὰ πυρὰ του στὸ αἶτημα γιὰ τὸ καθορισμένο νόημα — *malheur au vague, mieux vaut le faut*—. Στὶς *Ἐρευνες* αὐτὸ ἐξετάζεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἀκρίβειας. Σ' αὐτὸ τὸ αἶτημα, ὁ W. διακρίνει τὴ ρίζα γιὰ τὴν ἰδέα πῶς τὰ σύνθετα πρέπει νὰ ἔχουν μιὰ μονοσήμαντη ἀνάλυση σὲ ἀπλά, καὶ γιὰ τὴν ἀντίληψη πῶς ὁ κανόνας εἶναι τελεσίδικα προσδιοριστικός, φανερός ἀπὸ μόνος του, καὶ ἄρα ἀπαράβατος: αὐτὸ ἐγγυόταν στὸ *Tractatus* τὴν ὁμοιόμορφη χρῆση τῆς πρότασης σύμφωνα μὲ τὸν ἄκαμπτο νόμο τῆς προβολῆς. Σ' αὐτὸ ὀφείλεται ἡ ἰδέα πῶς τὸ ὄνομα καὶ ἡ πρόταση ἔχουν ἓνα μόνο ρόλο (λ.χ. ἡ πρόταση «ἀπεικονίζει») καὶ ἀκόμα ἡ ὑπερβολικὴ ἀπλοποίηση τῆς σχέσης «ὄνομα-ὄνομαζόμενο» (E40-45). Καὶ αὐτὴ ἡ ἰδέα τῆς ἀκρίβειας πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ ὀρισμοῦ ὡς ὀροθέτησης μὲ αὐστηρὰ καὶ ἀμετακίνητα ὄρια ποὺ ἀντανακλᾷ τὸν πλατωνίζοντα ρεαλισμὸ τοῦ Frege καὶ βασίζεται στὴν ἀρχὴ πῶς οὐσιαστικὸ εἶναι τὸ λογικὰ κοινὸ (E71-2). Λ.χ. τὰ παιχνίδια ἔχουν αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὀνομασία, γιὰτὶ πρέπει νὰ ἔχουν ὅλα τους κατιτὶ κοινὸ. Καὶ ὅταν κατονομάζω κάτι, κάνω πάντα τὸ ἴδιο πράγμα: τὸ καταδείχνω, ἄς ποῦμε, νοητικά, τὸ «βαφτίζω» στὴ φαντασία μου — ἀλλιῶτικα πῶς θὰ γινόταν νὰ χρησιμοποιοῦ πάντα τὴν ἴδια λέξη «κατονομάζω»;

Σ' αὐτὸ ὁ W. ἀπαντᾷ μὲ τὸ ἀπόφθεγμα: «Κοίτα γιὰ νὰ δεῖς σὲ ποιά γλωσσικὰ παιχνίδια ὑπάρχει, πῶς χρησιμοποιεῖται — μὴ σκέφτεσαι πῶς ἔτσι πρέπει νὰ εἶναι». Καὶ ὅταν στρέψει κανεὶς τὸ βλέμμα πρὸς τὰ φαινόμενα τότε δὲ βρίσκει τίποτε κοινὸ, ἀλλὰ ἓνα διχτυωτὸ ἀπὸ σχέσεις συγγένειας. Ἐφαρμόζοντας αὐτὴ τὴν καινούργια ἀρχὴ ὁ W. παρατηρεῖ τὰ ἀκόλουθα:

πῶς τὸ ἀπλὸ καὶ τὸ σύνθετο εἶναι πάντοτε σχετικὰ μὲ ἓνα σύστημα συνεννόησης (E46, 57, 60, 62)

πώς ο κανόνας δεν μάς λέει πώς πρέπει να τον εφαρμόσουμε· και αυτό το δείχνει ή χρήση μάλλον παρά ο όρισμός του (E53-55, 84-87)· πώς για να ονομάσω κατιτί «X» (λ.χ. «πρόταση», «όνομα» κτλ.) πρέπει πρώτα να δω πώς χρησιμοποιείται (E26, 49).

Έτσι, παρατηρώντας τις εκφράσεις, βλέπει κανείς πως δεν είναι εύκολο να τις ταξινομήσουμε *ἐκ τῶν προτέρων* σε προτάσεις ή σε ονόματα (E23), γιατί κάθε ταξινόμηση εξαρτάται από το σκοπό για τον οποίο την κάνουμε· είναι δηλαδή αναγκαία μόνο σε συνάρτηση με τις *συνθήκες*, τους όρους που θέσαμε. Γι' αυτό και τα είδη των προτάσεων είναι άμετρητα και ή πρόταση δεν έχει μιάν αποκλειστική, και αλλόκοτη, λειτουργία, λ.χ. να ρίχνει ένα δίχτυ πάνω στην πραγματικότητα για να τη συλλάβει· ούτε και είναι ένας παράξενος μεσάζοντας ανάμεσα στο προτασιακό σημείο και στα γεγονότα (E95).

Ή θεωρία της γενικής μορφής της πρότασης (E114, 134-6) και ή θεωρία του καθορισμένου νοήματός της ως δυνατότητας για την α priori τάξη που είναι κοινή στον κόσμο και στη γλώσσα (E97-9), δεν είναι πια αναγκαίες για την εξήγηση του «παράδοξου» — ως το ονομάσουμε «Παρμενίδειο» — πως ή πρόταση μπορεί να λέει αυτό που δεν είναι (E94-7). Ή *δριστική* ανάλυση σε στοιχεία, με την έννοια της «μετάφρασης» που πηγάζει από τη «θεωρία των περιγραφών» του *Russell* και δεσπόζει στο *Tractatus*, είναι μιá ιδανική, και στο βάθος, αυθαίρετη γενίκευση ενός πρότυπου που έχει την προέλευσή και τη λειτουργία του στη Χημεία (E79,87). Το ίδιο αυθαίρετη γενίκευση είναι να ποῦμε πως όταν κατονομάζουμε, ουσιαστικά, ή ενέργειά μας ακολουθεί το απλό υπόδειγμα σύμφωνα με το οποίο ή σημασία του ονόματος είναι ένα «άντικείμενο», ένα ὄν, είτε υλικό, είτε νοητικό, είτε ψυχικό (E32, 40-45, 49). Το «άντικείμενο» του *Tractatus* ήταν σάν ένας «ελεύθερος τροχός» που γύριζε χωρίς να κινεί τίποτε στον υπόλοιπο μηχανισμό της γλώσσας, γιατί ήταν ασύνδετος με τη λειτουργία της.

Τέλος, ή αντίληψη πως ή πρόταση είναι συνάρτηση αλήθειας των ὁμοειδῶν στοιχείων της δεν ήταν άλλο από τη έκφραση μιᾶς ταυτολογίας και δεν προσθέτει τίποτε στον όρισμό της πρότασης σάν «ἐκεῖνο που ἐπιδέχεται να του ἐπισυνάψουμε τη λέξη «ἀληθής» ή «ψευδής» (E134-6).

Κατά τον W., ὅλα αυτά πηγάζουν από μιá παρερμηνεία της λογικής, από μιá ἐξιδανίκευσή της: τη «δεισιδαιμονία», καθώς λέει με τον δραματικό τρόπο που χαρακτηρίζει το ὕφος του, πως ή λογική 'οὐσία' είναι ο «σκελετός» της πραγματικότητας, θαρρεῖς και ή πραγματικότητα είναι μιá λαστιχένια κούκλα⁵⁷ που θά ήταν ἀδιανόητο να μην έχει ένα μεταλλικό σκελετό να κρατάει ἑνωμένα τὰ μέλη της· μάλιστα θά ἔλεγα, μιá ἀκτινογραφία πρέπει να μάς ἀποκαλύπτει τον συρμάτινο αυτό σκελετό — το σύστοιχο της

οδσίας· και σε αντίθεση με την εμφάνιση πρέπει να έχει για γνωρίσματα το μόνιμο, το αίδιο και άχρονο, και την απόλυτη αναγκαιότητα.

3.4 Ἡ φιλοσοφία ὡς θεραπεία

Κατασκευάζουμε γλωσσικά παιχνίδια, υποδείγματα — όχι ένα υπόδειγμα—, για έναν ὀρισμένο σκοπό: για να μπορούμε να δοῦμε καθαρά τὴ χρήση, τὴ γραμματικὴ μιᾶς ὀρισμένης ἔκφρασης πού μᾶς δημιουργεῖ ἀπορίες. Στόχος μας εἶναι ἡ διασάφηση τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων πού, καθὼς ὑποστηρίζει ὁ W. γεννιοῦνται γιατί δὲ βλέπουμε καθαρά τὴ λειτουργία τῆς γλώσσας μας. Ἡ φιλοσοφικὴ δραστηριότητα εἶναι, θὰ λέγαμε, «θεραπευτικὴ» — κάτι περίπου σὰν τὴν ψυχανάλυση — καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔχει συστηματικὸ χαρακτήρα. Εἶναι ad hoc γιὰ τὴν ἰδιαίτερη «πάθηση» τῆς γλώσσας καὶ τὸ πολὺ πολὺ νὰ ποῦμε πὼς ἡ ἀρρώστια πρέπει νὰ «ώριμάσει»* καὶ πὼς τὸ ὕφος τῆς τὸ χαρακτηρίζουν τρεῖς φάσεις: οἱ ἀκόλουθοι: ἡ ἐπιτάχυνση τοῦ αἰσθήματος πὼς κάτι εἶναι ἀλλόκοτο, ἡ παρουσίαση τῶν ἐκφράσεων πού σχετίζονται μᾶλλον μὲ τὶς ρίζες τοῦ αἰσθήματος παρὰ μὲ τὸ ἴδιο τὸ αἶσθημα καὶ τέλος, τὸ ξεσκεπάσμα τῆς «παραπλανητικῆς ἀναλογίας»⁵⁸.

*Ἄν αὐτὲς οἱ παραπλανητικὲς ἀναλογίαι ξεφυτρώνουν γιατί δὲν ἔχουμε μιὰ καθαρὴ ἐποπτεία τῆς λειτουργίας τῆς γλώσσας μας ἢ γιατί, κατ' ἀνάγκη, δὲ μπορούμε νὰ ἔχουμε μιὰ τέλεια ἐποπτεία τῆς, γεννιέται τὸ ρῶτημα: σὲ τί ὀφείλεται αὐτό; Ἐδῶ ὁ W., ἀντὶς νὰ πάρει τὸ μονοπάτι πού ὀδηγᾷ στὸν *Hume* καὶ νὰ ἐρευνήσει, ἀπὸ ἀνθρωπολογικὴ σκοπιὰ, τὴ γένεση τῶν παρανοήσεων τῆς γλώσσας, πάλι διαλέγει τὴν καντιανὴ προοπτικὴ τῆς θεώρησης μὲ ἀπριοριστικὸ τρόπο καὶ ἀποδίνει στὴν ἴδια τὴ γλώσσα τὴν «παθογενή», θὰ λέγαμε, τάση (E111)· ἡ ἐρευνά του λοιπόν, ὅπως καὶ στὸ *Tractatus*, προσανατολίζεται πρὸς τὴ δυνατότητα τοῦ φαινομένου «πρὶν ἀπὸ κάθε νέα ἀνακάλυψη ἢ ἐφεύρεση» (E90, 126). Εἶναι «ἐννοιολογικὴ» ἐρευνα πού ἐξετάζει τὴ «γραμματικὴ» τῶν λέξεων μὲ τὸν τρόπο τῶν γλωσσικῶν παιχνιδιῶν. Μὲ τὸ νὰ παρασταίνουμε καθαρά τὴ λειτουργία τῆς γλώσσας μὲ τὴ βοήθεια τῶν υποδειγμάτων, βλέπουμε ὄχι μόνο τὴ λειτουργία τῶν λέξεων, ἀλλὰ καὶ τὸ δικό μας τρόπο νὰ τὴν ἀντιλαμβανόμαστε· αὐτὸ μοιάζει νὰ λέει ὁ W. στὸ E122 — καὶ ἡ ὁμοιότητα μὲ τὶς καντιανὲς a priori κατηγορίες καὶ μορφὲς εἶναι ἀρκετὰ φανερὴ.

Ἄλλὰ γιατί ἄραγε λείπει ἀπὸ τὴ γλώσσα μας ἡ εὐκρίνεια; Ἴσως, μᾶς λέει ὁ W., γιατί ἡ γλώσσα μας ἔχει τὴν ἴδια ἀπροσδιοριστία πού ἔχει ἡ ἐννοια τοῦ ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ (Zettel 326) — εἶναι, θὰ λέγαμε, πρωτεϊκὴ.

*Zettel 382: «Γι' αὐτὸ οἱ μαθηματικοὶ εἶναι τόσο κακοὶ φιλόσοφοι» — γιατί δὲν ἀφήνουν τὶς ἀρρώστιες τῆς σκέψης νὰ ἀκολουθήσουν τὴν κανονικὴ τους πορεία.

Ἡ μέθοδος τῆς φιλοσοφίας εἶναι λοιπὸν διαφορετικὴ ἀπὸ κείνην τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν: ἐνῶ αὐτὲς ἐπιδιώκουν νὰ φτάσουν σὲ αἰτιακὲς ἐξηγήσεις καὶ σὲ ὀρισμούς, ἡ φιλοσοφία ἀρκεῖται στὴν *περιγραφή*, στὴν ὑπόμνηση εἰδικῶν περιπτώσεων. Καὶ μάλιστα, θὰ εἶχα τὸν πειρασμὸ νὰ προσθέσω: περιπτώσεων ποῦ, συχνά, δείχνουν πὼς ἡ ἀνάλυση εἶναι ἀδύνατη. Μὲ τὴ διχοτόμηση «ἐννοιολογικὸ-ἐμπειρικὸ», ὁ W., διασώζει τὴν *αὐτονομία* τῆς φιλοσοφίας: ἡ φιλοσοφικὴ ἔρευνα, ὡς ἔρευνα τῆς «γραμματικῆς», χρησιμοποιοῦν μονάχα τὴ μέθοδο τῆς περιγραφῆς σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς φυσικὲς ἐπιστήμες ποῦ ἐρευνοῦν τὶς *αἰτίες* (E87, 109 κτλ.). Αὐτὸ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀνυπερβλητὲς δυσκολίες ποῦ συνεπάγεται ἡ ὑποστήριξη μιᾶς τέτοιας διχοτόμησης, ὀδηγεῖ στὴν ἀκόλουθη ἀντίφαση: ὁ W. ἀποκλείει τὴν ἔρευνα τῶν αἰτιῶν, καὶ ἐπομένως καὶ τῶν ὑποθέσεων, γιατί ὁ ἴδιος, ὅπως σωστὰ γράφει ὁ Gruender⁵⁹, διατυπώνει «τὴν *ὑπόθεση* πὼς αἰτία τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων εἶναι ἡ σύγχυση τῆς γλώσσας». Τὴν ἀντίφαση αὕτη μπορεῖ βέβαια κανεὶς νὰ τὴν ἀποφύγει, ἂν προσφύγει στὴν καντιανὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ *αἰτία* καὶ σὲ *λόγο*. Καὶ αὐτὸ κάνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ W. στὴν τρίτη διάλεξη πάνω στὴ Ἡθικὴ⁶⁰ ὅπου λέει πὼς τὸ «γιατί» εἶναι αἰτιακὸ, ἐφόσον γιὰ ν' ἀπαντήσουμε σωστὰ σ' αὐτὸ, περιγράψουμε ἓνα *μηχανισμό*: ἐνῶ, ἀντίθετα, τὸ «γιατί» δὲν εἶναι αἰτιακὸ ὅταν ἀπαντοῦμε δίνοντας ἓνα *λόγο*, μιὰ δικαιολογία. Ὡστε λοιπὸν, θὰ νόμιζε κανεὶς, ἡ φιλοσοφία θὰ πρέπει νὰ εἶναι μιὰ συστηματικὴ περιγραφικὴ μελέτη τῶν γλωσσικῶν παιχνιδιῶν; Σ' αὐτὸ ὁ W., παράδοξα, ἀπαντᾷ: Ὁχι! Τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι ἔχει λειτουργικὴ σημασία, εἶναι ἓνα ἐπιβοήθημα γιὰ νὰ βγάλουμε «τὴ μύγα ἀπ' τὴ γυάλα» — οἱ φιλοσοφικὲς θεωρίες δὲν ἔχουν γνήσια χρῆση ἀφοῦ γιὰ τὴ λέξη «φιλοσοφία», ὑποστηρίζει ὁ W., δὲν ὑπάρχει γνήσιο γλωσσικὸ παιχνίδι.

3.5. Ἡ συνέχεια ἀνάμεσα στὸ *Tractatus* καὶ στὶς Ἔρευνες

Πρῶτο θέμα τῆς συνέχειας, καὶ βασικὸ, εἶναι ὅπως εἶδαμε παραπάνω ἡ οὐσιαστικὰ *καντιανὴ προοπτικὴ τοῦ a priori* ποῦ ἐκφράζεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς μορφικῆς ἔρευνας καὶ τῶν ἀντιθέσεων: αἰτία-λόγος, ἐξήγηση-περιγραφή, γραμματικὴ τοῦ βάθους-ἐπιφανειακὴ γραμματικὴ (E664), ἐμπειρικὴ-ἐννοιολογικὴ ἔρευνα (E225), βλέπω-ἐξηγῶ, περιγράφω-ὀρίζω, κτλ.

Ἔτσι, στὶς Ἔρευνες, ὅπως καὶ στὸ *Tractatus*, ὑπάρχει στὰ θεμέλια ἓνας δυϊσμὸς ποῦ, πιὸ φανερὸς στὸ δεύτερο, μετριάζεται κάπως στὸ πρῶτο ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ ἀντίρροπη *ἀνθρωπολογικὴ* συνιστώσα ποῦ ἐκφράζεται μὲ τὸ ἀπόφθεγμα «ἔτσι κάνουν οἱ ἄνθρωποι» (E200) καὶ ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἐπιμονὴ στὰ θέματα τῆς σύμβασης καὶ τῆς συμφωνίας (E508), τῆς ἐκμάθησης, τῆς ἐξάσκησης καὶ τῶν διαδικασιῶν ποῦ σχετίζονται μ' αὐτὲς καί, τέλος, μὲ τὸ ὑποθετικὸ παράδειγμα τοῦ ἐξερευνητῆ ποῦ μελετᾷ τὸν τρόπο ζωῆς μιᾶς πρωτόγονης φυλῆς (E206).

Δεύτερο στοιχείο συνέχειας: ή αντίληψη πώς ή φιλοσοφία είναι κάτι που δέ βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με τις φυσικές επιστήμες· δέν έχει ούτε τόν ίδιο σκοπό ούτε και την ίδια έρευνητική μέθοδο. *Αν παραφράζαμε την πρόταση T4. 111 βάζοντας την έκφραση «γλωσσικό παιχνίδι» στη θέση τών λέξεων «φυσικές επιστήμες» θα είχαμε την ακόλουθη πρόταση, που θα μπορούσαμε, μιá χαρά, νά τή συγκαταλέξουμε ανάμεσα στις άλλες τών *Ερευνών:

«Η λέξη φιλοσοφία πρέπει νά σημαίνει κατιτί που νά στέκεται πάνω ή κάτω, όχι όμως δίπλα στα γλωσσικά παιχνίδια». Στο *Tractatus*, τó ρόλο τού διαχωριστικού παράγοντα τόν έπαιζαν οί άτομικές προτάσεις — στις *Ερευνες, ó ρόλος αυτός ανήκει στα γλωσσικά παιχνίδια.

Αυτά, τά έμπειρικά γλωσσικά παιχνίδια, ó W. τά έρευνά όχι για τó ενδιαφέρο που μπορεί νά έχουν καθαυτά, αλλά για νά «έλευθερώσει» τή φιλοσοφία — νά μπορεί νά σταματά όταν τó θέλει (E133). *Η μελέτη τών γλωσσικών παιχνιδιών δέν είναι αυτόσκοπος (όπως θα γίνει για τούς άλλους αναλυτικούς φιλοσόφους, αλλά είναι σαν τή «σκάλα», που, μιá και τήν ανέβει κανείς, τήν έγκαταλείπει. Γι' αυτό, ενώ στις *Ερευνες υπάρχουν «σπέρματα» και τάσεις πρòς μιá φιλοσοφική θεωρία χρηστικού, τελεστικού ή μηχανοβιοριστικού τύπου, δέ μπορούμε νά αποδώσουμε κανέναν από αυτούς τούς χαρακτηρισμούς στη φιλοσοφία τού W.: τó πνεύμα της μένει, με άδιόρατο πιά τρόπο, μυστικιστικό και, θα έλεγα, μεταφομαλιστικό.

*Αλλά κοντά στο μοτίβο τής «σκάλας», οί *Ερευνες έχουν κοινή με τó *Tractatus*, και με παράδοξο τρόπο, μιάν άποψη τής ούσίας⁶¹. Στις *Ερευνες, βασικός στόχος τού W. είναι ή κριτική στον ούσιαστικισμό (essentialism) τού *Tractatus*, τήν αντίληψη πώς ή λογική «ούσία» είναι τó ιδεατό, τó κρυμμένο μέσα στη γλώσσα· αυτό τó «κρυμμένο» πρέπει νά τó ανασύρει στην έπιφάνεια ή λογική ανάλυση («ή γραμματική κρύβει τή λογική δομή»). Στον «δεύτερο» W., ή θεωρία τού «ιδανικού» άπορρίπτεται έντελώς και στη θέση του μπαίνει ή γλώσσα. *Όστόσο όμως και αυτήν τήν κρύβει ή ίδια ή φιλοσοφία· γι' αυτό και μέλημά μας πρέπει νά είναι ή αναζήτηση τού γνήσια καθημερινού, που «είναι σε κοινή θέα». *Η ίδια ή φιλοσοφία κρύβει τήν ούσία — τήν καθημερινή χρήση τής γλώσσας. *Η φιλοσοφία πρέπει νά ξετυλίγει τó κουβάρι που είναι καταδικασμένα νά μπερδεύει μόνη της: είναι σαν τó ούροβόρο φίδι.

Τέλος, ή συνέχεια στο ύφος. Με όλες τις διαφορές που υποδείξαμε στο Προοίμιο, πάλι παραμένει κάτι κοινό ανάμεσα στους άφορισμούς τού *Tractatus* και στις σύντομες έπιγραμματικές περιόδους τών *Ερευνών: αυτό είναι ή ένταση, τó ίδιο σκληρό φώς που έναλλάσσεται με πυκνό σκοτάδι. *Υφος δραματικό, που «άστράφτει σαν ίσχυρό στροβοσκόπιο»⁶² και

πού δένει μὲ τὶς προτιμήσεις πού ἐκφράζονται ἔμμεσα στὸ ἔργο τοῦ Wittgenstein· καὶ αὐτὰ συγκροτοῦν τὴν εἰκόνα μιᾶς ἰδιοσυγκρασίας⁶³, πού τὴ χαρακτηρίζει μιὰ διαρκῆς τάση ἀνάμεσα σ' αὐτὸ πού ὑπάρχει καὶ σ' αὐτὸ πού πρέπει νὰ ὑπάρχει, ὁ δυῖσμός τοῦ ἐμπειρικοῦ καὶ τῆς ἀξίας (πού εἶναι ἄφατη). Ὁ W. καταπιάνεται μὲ τὸν πρῶτο — λογική, θεμελίωση τῆς ἐπιστήμης κτλ. — καὶ προτιμᾷ τὴ δεύτερη, πού ὅμως, διόλου δὲν τὴν σκέφτεται ὑπερβατικά: αὐτή, κατὰ κάποιον τρόπο, ἐνυπάρχει στὸν ἐμπειρικό κόσμο. Ἴσως γι' αὐτὸ νὰ ξαναγυρνᾷ στὶς *Ἐρευνες* ἢ εἰκόνα τῆς «αἰχμαλωσίας» (E115, 309), πού εἶναι ἕνας μακρινὸς ἀπόηχος τῆς παρομοίωσης τοῦ Schopenhauer: ὁ ἄνθρωπος σὰ «σκίουρος στὸ κλουβί»⁶⁴.

3.6 Κριτικὸ σταμάτημα

Ἡ προϋπόθεση πὼς ἡ χρήση τῶν γλωσσικῶν παιχνιδιῶν εἶναι τὸ κατάλληλο μέσο γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀνάλυση βασίζεται σὲ μιὰν ἀναλογικὴ ἀντίληψη πού προκαλεῖ ἀντιρρήσεις οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ δυὸ τουλάχιστο κατευθύνσεις.

Ἡ πρώτη ἀφορᾶ τὸν ἄκρο νομιναλισμό*· τὸ ἀριστοτελικὸ «πολλαχῶς λέγεται τὸ ὄν», ὀδηγοῦσε βέβαια στὸν ὀρισμό, στὸ *ξεδιάλεγμα* πού συνιστοῦσε τὴν οὐσία. Στὴ θέση του ἔχουμε τώρα μιὰ πυκνὴ βλάστηση ἀπὸ γλωσσικὰ παιχνίδια — ἕναν συνειδητὸ «πολλαπλασιασμό τῶν ὄντων» πού ἀντιβαίνει στὸ πνεῦμα τοῦ Occam ὅπως αὐτὸ ἐρμηνευόταν στὸ *Tractatus*. Αὐτὸς ὁ πολυμορφισμὸς σὲ συνδιασμό μὲ τὸ μοτίβο τῆς «δείξης» ὀδηγεῖ στὴν κρατυλικὴ σκοπιὰ πού ἀποκλείει τὴ δυνατότητα τοῦ ὀρισμοῦ⁶⁵.

Ἡ δευτέρη ἀντίρρηση ἀφορᾶ τὶς δυσκολίες πού σχετίζονται μὲ τὶς θεωρίες τῶν προτύπων: κατὰ πόσο τὰ γλωσσικὰ παιχνίδια, αὐτὰ τὰ τεχνητὰ ἀπλοποιημένα κομμάτια ἀπὸ τὸ σύνθετο «γλώσσα-ζωή» εἶναι πιστὰ πρότυπα; Γεννιέται ξανά τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς ἐγκυρότητας, τουλάχιστο μὲ τὴ μορφή τῆς προσαρμογῆς τοῦ πρότυπου στὴν πραγματικότητα πού ὑποτίθεται πὼς ἀντικατοπτρίζει. Τὰ φανταστικὰ ὑποδείγματα πού ἐπινοεῖ ὁ W. (τὸ φανταστικὸ ἐξασφαλίζει τὸν a priori χαρακτήρα τῆς ἔρευνας) ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀπομονώνουν ἀπόψεις ἀπὸ τὴ χρήση μιᾶς λέξης, μοιάζουν νὰ εἶναι *ἀσύμμετρα* μὲ τὴν πραγματικότητα πού θέλουν νὰ ἀποκαλύψουν: εἶναι νόμιμο νὰ ἀμφιβάλλει κανεὶς ἂν εἶναι μπορετὸ νὰ βγοῦμε ἔξω ἀπὸ αὐτὲς τὶς «μονάδες» — ἂν ἔχουν παράθυρα ἢ πόρτες.

*Ἀντίθετη γνώμη ἔχει ὁ Bambrough, πού ὑποστηρίζει πὼς ὁ W. ξεπέρασε τὴν ἀντίθεση «ρεαλισμὸς - νομιναλισμὸς» καὶ ἔλυσε τὸ πρόβλημα ἀπορρίπτοντας τὸν κοινὸ ἰσχυρισμό τους «πὼς δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀντικειμενικὴ αἰτιολόγηση γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς λέξης 'παιχνίδι' σὲ ὅλα τὰ παιχνίδια, ἐκτὸς ἂν ὑπάρχει ἕνα στοιχεῖο κοινὸ σὲ ὅλα τὰ παιχνίδια (universalia in rebus) ἢ μιὰ κοινὴ σχέση ὅλων τῶν παιχνιδιῶν πρὸς κάτι πού τὸ ἴδιο δὲν εἶναι παιχνίδι (universalia ante res)»⁶⁵.

Ἄλλη δυσκολία γεννιέται ἀπὸ τὴν ἀνεπαρκῆ ἐπιμερίκευση τῶν εἰδῶν τῆς χρήσης⁶⁷: λ.χ. ἄλλο ἢ χρήση ἑνὸς ὀνόματος καὶ ἄλλο ἢ χρήση μιᾶς πρότασης. Οἱ διαφορὲς στὴ χρήση δὲν ἀνταποκρίνονται πάντοτε σὲ διαφορὲς στὴ γραμματικὴ — καὶ ἀντίστροφα: λ.χ. δὲν ὑπάρχουν «προτάσεις ἀντιγραφῆς» ποὺ νὰ ἀντιστοιχοῦν στὴν ἀντιγραφή τῶν προτάσεων. Ἀλλὰ καὶ ἡ σύγκριση τῶν προτάσεων μὲ ἐργαλεῖα (E9,14) εἶναι ἄραγε κατάλληλο μέσο γιὰ τὴν ἔρευνα; Τὸ ἐργαλεῖο, λ.χ., ὑπάρχει καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν χρήση του, ἐνῶ ἡ πρόταση, στὴν ἀντιπλατωνικὴ προοπτικὴ τοῦ W., ὑπάρχει μόνο ὅταν τὴν ἐκφέρω⁶⁸. Ἡ παρομοίωση, ἔτσι ἀκατέργαστη ὅπως τὴ δίνει ὁ W., εἶναι ἴσως μιὰ ὑπόσχεση δίχως μέλλον. Αὐτὸ εἶναι πιθανὸ πὼς συμβαίνει μὲ τὶς περισσότερες παρομοιώσεις ποὺ ἔχουν τὸν ἀπώτερο σκοπὸ νὰ μᾶς ἐλευθερώσουν ἀπὸ τὶς «παραπλανητικὲς ἀναλογίες» ποὺ εἶναι συνυφασμένες μὲ τὴν ὑφὴ τῆς γλώσσας.

Ὁ μεγαλύτερος ὅμως κίνδυνος τῆς μεθόδου τῶν γλωσσικῶν παιχνιδιῶν εἶναι νὰ καταστήσουμε τὶς καθημερινὲς συμβάσεις, ποὺ κρύβονται κάτω ἀπὸ τοὺς κοινούς ἐκφραστικὸς τρόπους μας, ἀπόλυτα κριτήρια γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ἀλήθειας ἢ τῆς καταλληλότητος μιᾶς θεωρίας: ὁ σπόρος γι' αὐτὴ τὴν ἰδέα βρίσκεται κιόλας στὶς *Ἐρευνες* καὶ ἡ στάση γιγαντώνεται στοὺς ἐπιγόνους — κυρίως στὴν ἀναλυτικὴ φιλοσοφία. Τὸ ἀποτέλεσμα μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα εἶδος συντηρητισμοῦ καὶ στὴν ἐπιστήμη ἀλλὰ καὶ στὴν κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση καὶ τοποθέτηση: ἔτσι, ἡ διαπίστωση πὼς «ἡ φιλοσοφία ὅλα τὰ ἀφήνει ὅπως εἶναι», μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς προτροπὴ, καὶ νὰ ἐκφραστοῦν γιὰ τὸ ρόλο τῆς φιλοσοφίας ὀρισμοὶ σὰν καὶ τοῦτον ποὺ ὀφείλεται στὸν Wisdom: «Ἡ φιλοσοφία ἀρχίζει καὶ τελειώνει στὴν κοινοτοπία»⁶⁹.

Δὲν πρέπει νὰ ἀποροῦμε ἂν ἡ ἐφαρμογὴ μιᾶς τέτοιας ἀνάλυσης στὴ γλώσσα τῆς Ἠθικῆς ἔδωσε, ὡς τώρα, ἀποτελέσματα φιλοσοφικὰ ἀσήμαντα⁷⁰. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ, ἀποκλειστικὰ a priori καὶ μὲ γλωσσικὰ μονάχα μέσα, ἔρευνα τοῦ W. χαρακτηρίστηκε σὰν «ὑποτίμηση» (trivialization) τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων καὶ ὁ Russell διατύπωσε γιὰ τὶς *Ἐρευνες* τὴν ἀκόλουθη γνώμη: «φαίνεται πὼς ἡ σοβαρὴ σκέψη κούρασε τὸν Wittgenstein καὶ πὼς αὐτὸς ἐπινόησε μιὰ θεωρία (doctrine) ποὺ θὰ καθιστοῦσε αὐτὴ τὴ δραστηριότητα ὄχι πιά ἀναγκαία. Οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ δὲν μπορῶ νὰ πιστέψω πὼς μιὰ θεωρία ποὺ ἔχει τέτοιες ὀκνὲς συνέπειες εἶναι ἀληθινή». Γιὰ τοὺς φιλοσόφους τῆς ἀναλυτικῆς σχολῆς, ὁ «πρῦτανις τῆς ἀνάλυσης» εἶναι ἀκόμη πιὸ αὐστηρὸς: «ἡ ἐπιθυμία νὰ καταλάβει κανεὶς τὸν κόσμον εἶναι, ἔτσι σκέφτονται, μιὰ παράκαιρη τρέλλα.»

Χωρὶς ἀμφιβολία, αὐτὴ ἡ κριτικὴ εἶναι εὔστοχη — προπάντων ὅταν ἀπευθύνεται στοὺς ἐπιγόνους, ποὺ ἐγκατάλειψαν τὸ πνεῦμα καὶ τὴν θεραπευτικὴν ἀντίληψη τῆς φιλοσοφίας ὡς ἀπλὴ λοξοδρόμηση καὶ σφάλμα χωρὶς ἐπακό-

λουθα, και κράτησαν τή μέθοδο αποδίνοντας σ' αυτήν αυτόνομη αξία και εφαρμόζοντάς την με πρωτάκουστη δεξιοτεχνία. Αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι συχνά καταλήγουν σέ ἕναν «ἐγκόσμιο», ὄχι ἐκκλησιαστικό, σχολαστικισμό· θά λέγαμε πὼς ἀσχολοῦνται με βυζαντινισμούς.

Ἄλλα και για τή φύση τῆς φιλοσοφίας ἢ διάγνωση τοῦ W., ἀσφαλῶς, δέν εἶναι ἀποτέλεσμα ἱστορικῆς ἐπισκόπησης και ἢ παρομοίωση τῆς φιλοσοφικῆς δραστηριότητας με θεραπεία εἶναι παραπλανητική: ὁ ψυχαναλυτής ἔχει μιὰ θεωρία⁷¹ ἀντίθετα με τὸν φιλόσοφο πού, καθὼς ὑποστηρίζει ὁ W., δέν πρέπει νὰ ἔχει καμιὰ θεωρία.

Στὴν πραγματικότητα, ἢ διάγνωση τοῦ W. στηρίζεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὸ ἴδιο του τὸ ἔργο, — και τότε βέβαια ἢ ἐξήγηση πού δίνει εἶναι ἀληθῆς «ἐξ ὀρισμοῦ», ἀφοῦ ἐφαρμόζει σωστὰ στὸ μοναδικὸ παράδειγμα πού ἐξετάζει. Γι' αὐτὸ και στὶς *Ἐρευνες* ὑπάρχει, χωρὶς ἄλλο, και τὸ στοιχεῖο τῆς ἐξομολόγησης πού ὑποδηλώνεται ἔμμεσα με τή συχνή ἀναφορὰ στὸν Λύγουστίνο. Ὁ ρόλος αὐτῆς τῆς παράδοξης ἀντίληψης για τή φιλοσοφία εἶναι, ἴσως, ὅπως διατείνεται ὁ Findlay, πὼς λειτουργεῖ ὡς διαλεκτικὸς πόλος πού τινάζει στὸν ἀέρα τὰ στενὰ ὄρια στὰ ὁποῖα εἶχαν κλείσει τή φιλοσοφία οἱ ἀρχικὲς θεωρίες τοῦ Russell και τοῦ Moore.

Ἴσως, με τὸ προσωπικὸ ὕφος τῆς φιλοσοφίας τοῦ W., νὰ μὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει φιλοσοφία, ἔτσι ὅπως τὴν ἐννοεῖ μιὰ ὀρισμένη μακραίωνη παράδοση στὸν Εὐρωπαϊκὸ χῶρο· — εἶναι πιθανό, ἢ μέθοδος αὐτὴ νὰ μπορεῖ εὐκολώτερα νὰ ἐνταχθεῖ σέ μιὰν ἄλλη παράδοση (λ.χ. τοῦ zen). Τὸ πνεῦμα τῆς ἐκφράζει μιὰν ἀπόλυτη ἀντι-συστηματικὴ διάθεση και χρησιμοποιεῖ τὴν ἀνάλυση μόνο ὅσο τοῦ χρειάζεται για νὰ «ἐλευθερώσει τὴ μύγα ἀπὸ τὴ γυάλα» ἢ νὰ ξεσκεπάσει μιὰν ἀνοησία για νὰ βγάλει ἀπὸ τὴν ἀμηχανία. Γι' αὐτὸ και δέν ἐξετάζονται με τὴ μέθοδο τῶν γλωσσικῶν παιχνιδιῶν ὅροι ὅπως λ.χ. «Θεὸς» — ἴσως γιατί τὸν W. δέν ἐνδιαφέρει νὰ ἀναλύσει τὸ πρόβλημα τῆς ὑποστασιοποίησης πού πιθανὸ νὰ δημιουργεῖ ὁ ὅρος αὐτός —, πρόβλημα ὡστόσο ἀνάλογο με κείνο τῶν ὄντων πού νομίζουμε πὼς στέκουν πίσω ἀπὸ τὰ νοητικὰ ρήματα. Ὁ W. ἔχει ἐπίγνωση πὼς ἢ ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου του, ἰδιαίτερα ἂν εἶναι μονόπλευρη, μπορεῖ νὰ «ὀδηγήσει σ' ὅλα τὰ εἶδη τῆς φιλοσοφικῆς δεισιδαιμονίας» (E49) και προειδοποιεῖ τοὺς μεταγενέστερους βάζοντας για motto στὸ ἔργο του τὴ φράση τοῦ κωμωδιογράφου Nestroy: «Τὸ γενικὸ γνῶρισμα τῆς προόδου εἶναι πὼς φαίνεται πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι στὴν πραγματικότητα».

3.7 Σημαντικὰ παραλειπόμενα

Θὰ ἦταν ΛΑΘΟΣ νὰ θεωρηθεῖ πὼς αὐτὰ πού γράφτηκαν πιὸ πάνω — σχηματικὰ και ἀπλοποιημένα — ἐξαντλοῦν τὰ θέματα τῶν *Ἐρευνῶν*: αὐτά,

μόλις και καλύπτουν τὸ κομμάτι τους πὸ δημοσιεύεται πιὸ κάτω. Παραπέρα ὑπάρχουν ἄλλα θέματα πὸ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τοῦ W., ἀποτελοῦν ἀκόμη σημεῖα ἀφετηρίας καὶ ἀναφορᾶς γιὰ πολυάριθμες ἔρευνες, ἰδιαίτερα στὴν περιοχή τῆς «ψυχολογικῆς» φιλοσοφίας, ἢ τῆς προκαταρκτικῆς μελέτης τῆς ψυχολογίας, σὰ νὰ λέγαμε, τῆς «θεμελίωσης»⁷² τῆς ψυχολογίας, πὸ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν ψυχολογικῶν ρημάτων ὅπως τὰ ἀκόλουθα: γνωρίζω, ἐννοῶ, ἔχω τὴν πρόθεση, θέλω, σκέφτομαι, μπορῶ, πιστεύω, κτλ. Αὐτὲς εἶναι ἔρευνες πὸ γίνονται εἴτε μὲ ἀποκλειστικὰ ἐννοιολογικό, «γραμματικὸ» τρόπο (ὅπως τὸν ἐγκαινίασε ὁ W.), εἴτε μὲ μέθοδο πὸ ἔρνεϊται τὴ διάκριση ἐμπειρικὸ - ἀναλυτικὸ. Ἰδιαίτερα ζωηρὸς εἶναι ὁ διάλογος πάνω στὸ θέμα τῆς «ιδιωτικῆς γλώσσας», μιᾶς γλώσσας δηλαδή, πὸ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τὴν καταλάβει κανένας ἄλλος ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸν πὸ τὴ μεταχειρίζεται⁷³. Αὐτὸ τὸ θέμα συνεπάγεται τὴ μελέτη τῶν ὄρων «ὅμοιο», «μνήμη», «ιδιωτικὸς κανόνας», καὶ τῆς ἀσυμμετρίας ἀνάμεσα στὸ πρῶτο καὶ στὸ τρίτο πρόσωπο προκειμένου γιὰ ἀποφάνσεις σχετικὲς μὲ τὰ αἰσθήματα (λ.χ. «τώρα πονάει τὸ δόντι μου» καὶ «τώρα πονάει τὸ δόντι του»): τέτοιες ἐκφράσεις πιθανὸ νὰ προϋποθέτουν διαφορετικὰ κριτήρια⁷⁴ γιὰ τὴν ἐπαλήθευσή τους. Ἴσως ἢ εἰσαγωγή τῆς ἐννοίας τοῦ κριτηρίου νὰ συμπληρώνει τὴ λογικὴ — ἀσφαλῶς, ἀποτελεῖ νεωτερισμὸ πὸ ἴσως καὶ νὰ τὴν ἐπεκτείνει. Ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ τὰ προβλήματα τῆς θεμελίωσης τῶν μαθηματικῶν, προβλήματα πὸ εἶναι «ὁμοούσια» μὲ ὅλη τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Wittgenstein καὶ πὸ, ἴσως, δὲν πρόφτασε νὰ ὀλοκληρώσει τὴν ἐπεξεργασία τους. Οἱ δυσκολίες μὲ αὐτὲς τὶς ἀναλύσεις εἶναι πάμπολλες καὶ ἓνα μέρος τουλάχιστο ὀφείλεται στὴ νομιναλιστικὴ τάση τοῦ W.

Ἡ ἰδιαίτερη συμβολὴ τοῦ W στὴ φιλοσοφία εἶναι, θὰ λέγαμε, ἡ ἐνταση μὲ τὴν ὁποία ἐνίωσε καὶ διατύπωσε ὀρισμένα φιλοσοφικὰ προβλήματα — παραδοσιακὰ ἢ ὄχι — καθὼς:

1. Τὶ εἶναι μιὰ πρόταση; Ποιὰ σχέση ἔχει μὲ τὴν «πρόθεση»; Τίνος εἶδους εἶναι οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὴν πρόταση καὶ στὶς ἐκφράσεις πὸ περιέχονται σ' αὐτὴν — εἶναι ἄραγε αὐτὲς οἱ σχέσεις ὅλες «ἐκτατικὲς» (extensional) ἢ τὸ ἀντίθετο (intensional);
2. Τὶ εἶναι ἓνα ὄνομα; Πότε λέμε πὸς τὸ α εἶναι ὄνομα τοῦ β; Σύμφωνα μὲ ποιὰ κριτήρια; Μπορῶ νὰ ὀνομάσω κάτι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ χρήση του;
3. Τὶ εἶναι ἓνα σημεῖο; Πότε εἶναι σύμβολο;
4. Τὶ εἶναι ἓνα ἀντικείμενο; Ἐνα ὕλικὸ σῶμα ἢ ιδιότητες καὶ σχέσεις ἀνάμεσα σὲ ὕλικὰ σώματα; ἢ ιδιότητες καὶ σχέσεις ἀνάμεσα σὲ προηγούμενες ιδιότητες καὶ σχέσεις; ἢ, τέλος, ἓνα κατασκευαστικὸ πρότυπο;
5. Εἶναι ἀκόμη δυνατό, μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἀπεικονιστικῆς θεωρίας τοῦ *Tractatus*, νὰ ὑποστηρίξουμε θεωρίες πὸ βασίζονται τὴν ἀλήθεια στὴν ἀντιστοιχία;⁷⁵
6. Ποιὰ εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸν ὀρισμὸ, τὴν ἐξήγηση καὶ τὸ κριτήριο γιὰ νὰ ἐφαρμόσουμε τὸν ὀρισμὸ;

7. Ὑπάρχει ἡ ἀναγκαιότητα; ἢ μήπως τὰ εἶδη τῆς εἶναι περισσότερα ἀπὸ ἓνα (λ.χ. ἀπόλυτη καὶ σχετική); Πῶς θεμελιώνονται;

Αὐτὰ ὁ W. τὰ πρότεινε *sub specie linguae*, σὰ μεγάλη ἀπορία μπροστὰ στὴ γλώσσα. Καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ φιλοσοφία νὰ ἀρχίζει μὲ τὴ δυσπιστία πρὸς τὴ γλώσσα καὶ νὰ καταλήγει σὲ κάτι πὸ δὲν εἶναι πιά ἀπόλυτη δυσπιστία· μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τὸ νοικοκύρεμα τῆς γλώσσας, ὁ ἔλεγχος τῶν γλωσσικῶν μέσων πὸ χρησιμοποιοῦμε, γίνεται μιὰ προκαταρκτικὴ συνθήκη γιὰ κάθε ἀναζήτηση. Κατ' αὐτό, ὁ Wittgenstein εἶναι, ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ Strawson, «ὁ πρῶτος φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς».

Ἀθήνα, Ἀπρίλης 1974

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Βλ. PAUL ENGELMANN, *Letters from L.W.*, μετάφραση Furtmüller, Oxford 1967 (Blackwell). Σελίδες 143 - 4. Για τὸ ἴδιο θέμα τοῦ «μυστικοῦ» βλέπε καὶ τὰ ἀκόλουθα:
  - α. ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ, Ζ., 'Ο *Tractatus* τοῦ Wittgenstein καὶ ὁ ἀναξ οὐ τὸ μαντεῖον..., Στὸ Δευκαλίων 7/8 (1971), σ. 163 - 182.
  - β. GARDINER, P., *Schopenhauer*. κεφ. Mysticism. Λονδίνο 1963 (Pelican)
  - γ. TOULMIN, S., *Wittgenstein*. Στὸ περιοδικὸ Encounter, Γενάρης 1969
  - δ. GREENWOOD, E. B., *Tolstoy, Wittgenstein, Schopenhauer*. Στό: Encounter, Ἀπρίλης 1971, σ. 60 - 72.
2. Βλ. WITTGENSTEIN, L., *Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology and Religious Belief*. (Ἐκδ. C. Barrett), Oxford 1966, σ. 41.
3. Βλ. LEVI, A. W., *Wittgenstein as Dialectician*. Στό: Journal of Philosophy, LXI(4) σ. 127 - 139.
4. Βλ. CAVELL, S., *The Availability of Wittgenstein's Later Philosophy*. Στό: Philosoph. Review, τόμος LXXI 1962 σ. 67-93. Ἀνατυπωμένο καὶ στὴν συλλογὴ ἄρθρων ποὺ ἐξέδωσε ὁ George PITCHER μετὸν τίτλο: *Wittgenstein, The Philosophical Investigations*, New York, 1966. Ἡ παραπομπὴ εἶναι στὴ σελίδα 184.
5. Γιατὸν Meinong, βλέπε: HARTNACK, J., *Wittgenstein and Modern Philosophy* μετάφραση ἀπὸ τὸ ὀλλανδικὸ τοῦ M. Granston, Λονδίνο 1965 (Methuen), σελίδες 9-11. Καὶ, RUSSELL, B., *On Denoting*, (1905), σ. 45, καὶ *The Philosophy of Logical Atomism*, (1918), σ. 223. Καὶ τὰ δυὸ ἄρθρα βρίσκονται στὸν τόμο μὲ δοκίμια τοῦ Russell, *Logic and Knowledge* (ἔκδ. R. C. Marsh), London 1956 (Allen and Unwin).
6. WITTGENSTEIN, L., *The Blue and Brown Books - - - Preliminary Studies for the Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell, 1958. Μετάφραση στὰ γαλλικὰ ἀπὸ τὸν G. Durand, 1965 (Gallimard). Ἡ παραπομπὴ εἶναι στὴ σελίδα 69.
7. WITTGENSTEIN, L., *Notes on Logic*. Σεπτέμβρης 1913. Ἐκδόθηκαν μαζί μετὰ τὰ *Notebooks* 1914 - 16. Μετάφραση τοῦ A. Conte, Torino 1964 (Einaudi). Ἡ παραπομπὴ εἶναι στὴ σελίδα 205.
8. RUSSELL, B., *The Philosophy of Logical Atomism*. ὀ.π., σ. 181.
9. STENIUS, E., *Wittgenstein's Tractatus*. Oxford 1960. 1964³ (Blackwell), σ. 5. Καὶ, GRANGER, G. C., *Wittgenstein*. Paris 1969 (Seghers), σ. 21 - 27.
10. Ἀντίθετη ἄποψη ὑποστηρίζει ὁ D. FAVRHOLDT, *An Interpretation and Critique of W.'s Tractatus*. Munksgaard, Κοπεγχάγη 1967.
11. WITTGENSTEIN, L., *Tractatus Logico-Philosophicus*. Γερμανικὸ κείμενο (1921) μετὰ ἀγγλικὴ μετάφραση τῶν D. F. Pears καὶ B. F. McGuinness. London 1963 (Kegan Paul). Ἰταλικὴ μετάφραση A. Conte, Torino 1964 (Einaudi). *Ὅλες οἱ παραπομπὲς γίνονται στὴν ἐλληνικὴ μετάφραση τῶν ΒΑΜΒΑΛΗ-ΚΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΥ ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ Δευκαλίων, τεύχος 7/8, 1971. Ἡ παραπομπὴ στὴν ὀριστικότητα βρίσκεται στὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ W.
12. Τὰ στοιχεῖα ποὺ παίρνω, καὶ τροποποιῶ ριζικά, εἶναι ἀπὸ τὸ ἄρθρο «γεγονός», στὸ Φιλοσοφικὸ Λεξικὸ τοῦ Lalande.

13. RUSSELL, ό.π., σ. 182
14. «hold of things». Βλ. ANSCOMBE, G.E.M., *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*. London 1959 (Blackwell), σελίς 29.
15. Δές BLACK, Max, *A Companion to Wittgenstein's "Tractatus"*. Cambridge 1964 (University Press) Σελ. 39 - 45.
16. Δές RHEES, R., 'Ontology' and Identity in the Tractatus: *A propos of Black's Companion*. Στην συλλογή άρθρων που εξέδωσε ό P. WINCH με τίτλο *Studies in the Philosophy of Wittgenstein*, London 1969 (Routledge and Kegan Paul). Σελίδες 51 - 3.
17. BLACK, ό.π., σ. 4 - 8.
18. BOGEN, J., *Wittgenstein's Philosophy of Language*. London 1972 (Routledge and Kegan Paul) Σελ. 140 - 44.
- Στό ίδιο, και ή διάκριση ανάμεσα σέ είδη με βάση τις αναλύσεις του Austin.
19. FREGE, G., *Über Sinn und Bedeutung*. Στο *Zeitschrift für Philosophie und phil Kritik* (1892). Οί δυό όροι αντιστοιχούν στην denotatio-connotatio: «δήλωση - παραδήλωση».
20. FREGE, G., *Grundgesetze der Arithmetik*. (Jena, 1893, 1903), άγγλική μετάφραση του J. L. Austin: *The foundations of Arithmetic* (Oxford 1950). 'Η παραπομπή στην παράγραφο 62. Βλ. για τό ίδιο και T3.3.
21. Στο T2.1, ό W. είχε άρχικά γράψει: Die Tatsachen begreifen wir in Bildern (άντιλαμβανόμαστε τά γεγονότα σέ εικόνες) και κατόπι την τροποποίησε ώς: «Γιά τά γεγονότα σχηματίζουμε εικόνες», που είναι ψυχολογικά ουδέτερη. Βλ. ENGELMANN, ό.π., σ. 100. 'Ο BOGEN, ό.π., σ. 236, άποδίνει τον άντιψυχολογισμό του W. στην επίδραση του Frege.
22. WITTGENSTEIN, *Notes on Logic.*, ό.π., σ. 204 (96 στό άγγλικό)
23. BOGEN, ό.π., σ. 147 - 8.
24. RUSSELL, ό.π., σ. 199.
25. BLACK, ό.π., σ. 75.
26. BOGEN, ό.π., σ. 34 - 40. Τό έπιχείρημα παρουσιάζει ό B. με τή μορφή «άπαγωγής».
27. MARTINET, A., *Eléments de linguistique générale*. Paris 1964⁴, § 1 - 8, σ. 17 - 18.
28. ISHIGURO, H., *Use and Reference of Names*. Βλέπε WINCH, σ. 20 - 50 'Η παραπομπή στη σ. 25.
29. BARONE, F., *Il Neopositivismo Logico*. Torino 1953. σ. 100
30. Βλέπε, *Notes on Logic*. ό.π., σ. 202.
31. Βλ. STENIUS, ό.π., κεφ. XI, *Wittgenstein as a Kantian Philosopher*, (σ. 214 - 230)· TOULMIN, ό.π., BOGEN, ό.π., σ. 192. 'Ο D. PEARS, *Wittgenstein*, London 1971 (Collins), πλησιάζει τό έργο του W. μέσα άπό την καντιανή του διάσταση και ύποστηρίζει, κατά τή γνώμη μου λάθος, πώς στις *Έρευνες* ό W. πλησιάζει την σκοπιά του Hume. 'Επίσης, Βλ. SHWAYDER, D.S., *Wittgenstein on Mathematics*, στον WINCH, ό.π. σ. 66-116.
32. D. PEARS, ό.π., σ. 83. Πιο φορμαλιστική ή παρουσίαση της ANSCOMBE, ό.π., σ. 47, και της ISHIGURO, ό.π. σ. 42.
33. Τό Tractatus χαρακτηρίστηκε άπό τον STENIUS, ό.π. σ. 220, ώς «ύπερβατικός ή κριτικός γλωσσικισμός» ή «γλωσσικιστικός ιδεαλισμός». 'Από τον GEACH, ώς κριτική της καθαρής γλώσσας.
34. LEIBNIZ, *Monadologie*, 1714 (Έκδ. De Ruggero, Bari 1957).
35. FREGE, G., *Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege*. (ύπό: P. Geach και M. Black) Oxford, 1952, σελ. 15.
36. Σέ μιá συζήτηση με τον WAISMANN που ό τελευταίος άναφέρει στό έργο του *L. W. und der Wienerkreis*. (Έκδ. Mc. Guinness, Oxford 1967).
37. WITTGENSTEIN, L., *Philosophische Bemerkungen*. Έκδ. R. Rhees, Oxford 1964 (Blackwell), § 120 - 122. Για τό θέμα αυτό δές και GRANGER, ό.π. σ. 50 - 6.
38. WITTGENSTEIN, L., *Remarks on the Foundations of Mathematics* (έκδ. Anscombe, Rhees, von Wright) Oxford 1956 (Blackwell). 'Ο W. άρχισε νά γράφει αυτές τις Παρατηρή-

σεις τὸ 1930 καὶ αὐτὲς εἶναι σύγχρονες μὲ τὶς *Ἔρευνες*: ἀρχικά, τὶς προόριζε γιὰ μέρος τῶν *Ἐρευνῶν*. Γράφει ὁ TRINCHERO στὸ *Εἰσαγωγικὸ Σημείωμα* στὴν ἰταλική μετάφραση τῶν *Ἐρευνῶν* (Torino 1967, Einaudi): «Οἱ *Ἔρευνες* μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν μιὰ προσπάθεια αἰτιολόγησης καὶ ἐνοποίησης τῆς ἀποψῆς του γιὰ τὴ θεμελίωση τῶν μαθηματικῶν χάρις στὴν ἀναθεώρηση τῶν βασικῶν ἐννοιῶν τῆς λογικῆς» σ. xv.

39. GARGANI, A., *Linguaggio ed esperienza in Ludwig Wittgenstein*. Firenze 1966 (Le Monnier), σ. 288. Καὶ WARNOCK, G. J., *English Philosophy since 1900*. London 1963 σ. 12 - 29.

40. ENGELMANN, ὁ.π., σ. 23.

41. PASSMORE, J., *A Hundred Years of Philosophy*. London 1957, 1968³, σ. 363.

42. Στὶς διαλέξεις τοῦ *James* ποὺ ἀναφέρει ὁ J. WISDOM, στὸ ἄρθρο του: *A feature of Wittgenstein's Technique*. PASS (1961), σ. 1 - 4.

43. TRINCHERO, ὁ.π., σ. xiv.

44. PASSMORE, ὁ.π., σ. 592 (βλ. λ.χ. SCHLICK, *Gesammelte Aufsätze*).

45. Γιὰ τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐρμηνείας ποὺ ὑπογραμμίζει τὴ συνέχεια τῶν δύο ἔργων μέσα ἀπὸ τὴν παράμετρο τῆς χρήσης, βλ.: ISHIGURO, ὁ.π.

46. βλ. FINDLAY, J. N., *Wittgenstein's Philosophical Investigations*. *Revue Internationale de Philosophie* (1953), σ. 201 - 216.

47. Ὁ ὅρος εἶναι τοῦ MALCOLM. Δέξ: *Wittgenstein's Philosophical Investigations* στὸ: *Knowledge and Certainty: Essays and Lectures*, N. 7, 1963, σ. 96 - 129. Καὶ *Pitcher*, σ. 86.

48. STRAWSON, P. F., *Review of W's Philosophical Investigations*. *Mind*, vol. LXIII (1954) p. 70 - 99. Ἀνατωπώθηκε στὸν *Pitcher*, σ. 22 - 64. Ἡ παραπομπὴ στὴ σ. 25.

49. *The Blue and Brown Books*, ὁ.π., σ. 148.

50. BOGEN, ὁ.π., σ. 171.

51. VYGOTSKY, L. S., *Thought and Language*. Μετάφραση ἀπὸ τὰ ρωσσικά ἀπὸ E. Haufmann καὶ Gert Vakar, Cambridge Mass., 1963, σ. 120. Στὸ ἴδιο, σ. 153: «Ἡ λέξις εἶναι ἓνας μικρόκοσμος τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης».

52. Ὁ ὅρος ὀφείλεται στὸν E. GELLNER, *Words and Things*, Λονδίνο 1959, 1968, σ. 32.

53. PEARS, ὁ.π., σ. 13.

54. HACKER, P., *Nets of Language*. *Encounter*, 1971 (April), σ. 87.

55. STRAWSON, ὁ.π., σ. 28.

56. KENNY, A., *Cartesian Privacy*. Εἰδικὰ γραμμένο γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ *Pitcher* ὁ.π., σ. 352 - 70 (1966). Καὶ DONAGAN, A., *Wittgenstein on Sensation*. Στὸ ἴδιο, σ. 324 - 351.

57. Ἡ παρομοίωση τῆς κούκλας εἶναι τοῦ WARNOCK, ὁ.π., σ. 135.

58. BOUWSMA, O. K., *The Blue Book*, *Journal of Philosophy*, vol. LVIII (1961), σ. 141 - 162.

59. GRUENDER, D., *Wittgenstein on Explanation and Description*. *Journal of Philos.*, vol LIV, n. 19 (1962) σ. 523 - 530.

60. *Lectures* κτλ., ὁ.π., σ. 21 - 22. Καὶ *The Blue Book*, ὁ.π., σ. 45.

61. βλ. FEYERABEND, P., *Wittgenstein's Philosophical Investigations*. *The Philos. Review*, vol. LXIV, (1955), σ. 449 - 483 καὶ *Pitcher*, σ. 104-150. Ἡ κριτικὴ τῆς οὐσίας, ποὺ δέχομαι μὲ διαφορετικὴ ἐρμηνεία, βρίσκεται στὴ σελίδα 146.

62. SHWAYDER, ὁ.π., σ. 66.

63. Δέξ τὰ «βιογραφικά»: (1) PASCAL, F., *Wittgenstein: A personal Memoir*. *Encounter* (1973) σ. 23 - 39. (2) von WRIGHT, G.H., *Ludwig Wittgenstein: Notice biographique* (Στὸ *Blue and Brown Books*, γαλλ. ἀπόδοση, σ. 311 - 333, 1965) (3) MALCOLM, N., *Ludwig Wittgenstein: A Memoir*. (London 1958) καὶ ENGELMANN, ὁ.π.

64. GARDINER, ὁ.π., σ. 283.

65. BAMBROUGH, R., *Universals and Family Resemblances*. *PAS*, vol LXI (1960 - 61), σ. 207 - 222. βλ. καὶ *Pitcher*, ὁ.π., σ. 199.

66. Βλ. Πρόλογο του J. WAHL στη γαλλ. μετάφραση του Blue and Brown Books, ό.π., σ. xvii.
67. STRAWSON, ό.π., σ. 26.
68. Παρατήρηση του BOSLEY που αναφέρεται από τον BOGEN, ό.π., σ. 223 (ύποσημείωση 28).
69. GELLNER, ό.π. 111. Για την ουδετερότητα των αναλυτικών απέναντι σε κάθε κοσμοθεωρία δες WARNOCK, ό.π., κεφ. XIII.
70. WARNOCK, Mary, *Ethics since 1900* (Oxford 1966), σ. 144.
71. QUINTON, A. M., *Contemporary British Philosophy*. Στο A Critical History of Western Philosophy (London, Collins - Machillan 1964), σ. 535 - 8, 540 - 5.
72. 'Ο όρος «θεμελίωση» χρησιμοποιείται κατ' αναλογία με τα μαθηματικά. Είναι όμως παραπλανητικός γιατί υποβάλλει την ιδέα πως τα θεμέλια των μαθηματικών «τριζουν», πως τó οικοδόμημά τους είναι έτοιμόρροπο. Τó μόνο που μπορεί να σημαίνει είναι: «Φιλοσοφική ανάλυση των μαθηματικών». Βλ. BLACK, M., *The Nature of Mathematics*. (London, 1933, 1958⁵) σ. 4 - 5.
73. Βλ. τὰ ακόλουθα άρθρα: AYER, A. J., *Can there be a Private Language?* PAS supp. vol. XXVIII (1954), σ. 63 - 76 καί απάντηση του R. RHEES με τον ίδιο τίτλο στις σελίδες 77 - 94 του ίδιου περιοδικού. Έπίσης CASTANEDA, H-N, *The private Language Argument* (1962) στον τόμο Knowledge and Experience (έκδ. Rollins, Pittsburg, 1966³) σ. 88 - 126, καί απάντηση του COOK, J. W., *Wittgenstein on Privacy* στο: The Philosophical Review, vol LXXIV (1965) σ. 281 - 314. Τέλος, CHIHARA, C. S. καί FODOR, J. A., *Operationalism and Ordinary language: A Critique on Wittgenstein*, στο American Phil. Quarterly, vol. II (1965), σ. 281 - 95.
74. ALBRITTON, R., *On Wittgenstein's Use of the Term "Criterion"*, στο Journal of Philosophy, vol LVI (1959), σ. 845 - 857 καί GARVER, N., *Wittgenstein on Criteria* (1962) στο Knowledge and Experience, ό.π., σ. 55 - 87.
75. Καταφατικά απαντά ό WARNOCK, G. J., *Truth and Correspondence*, στο Knowledge and Experience, ό.π., σ. 11 - 20.